

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Навой номидаги Давлат Адабиёт музейи
«Заҳириддин Муҳаммад Бобур» Халқаро жамғармаси

АЗИЗ ҚАЮМОВ

**ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД БОБУР**

*(Шоир ҳаёти ва ижоди тўғрисида
айрим лавҳалар)*

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2008

Ушбу рисолада ўзбек шоири ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодининг айрим қирралари тўғрисида сўз боради. Улар Бобурнинг шоҳ асари "Бобурнома"даги материалларга асосланган. Рисола эгасининг ҳаёлот маҳсуллари ҳам асар моҳиятини тўлароқ ўзлаштиришга хизмат қилади.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Саидбек Ҳасанов

Нашрга тайёрловчи:
Фотима Икромова

ISBN 978-9943-09-514-4

© Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси,
«Фан» нашриёти, 2008 йил.

ИККИ ОФИЗ СЎЗ

Бобур ижодиёти ўзбек адабиёти тарихида муҳим ўрин тутади. Унинг адабий ва илмий мероси кўп асрлардан бери ўрганилиб келмоқда. Бу иш яна муттасил давом этажак.

Ушбу рисолада Бобур яратган бадиий ижод намуналари тўғрисида сўз боради. Улар Бобурнинг шоҳ асари "Бобурнома"дан териб олинган.

Демак асаримизнинг асосий манбаъи "Бобурнома"дир.

"Бобурнома"даги воқеалар орқали унда бор шеърларнинг ёзилиш сабаблари аниқланди ва уларнинг қисқача таҳлили амалга оширилади. Лекин "Бобурнома"да учрамайдиган шеърларнинг ушбу рисолага дахли йўқдир.

Китобхонни зериктириб қўймаслик учун тасвир шакли бадиийлаштирилди. Албатта бунда муаллифнинг ҳаёлот маҳсуллари ҳам ўз ўрнига эга.

Мақсад Бобурнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида муҳтарам ўқувчиларимиз тасаввурини бойитмоқ эди. Бу мақсадга қанчалар эришилгани тўғрисида ҳукм чиқармоқ албатта китобхонлар ихтиёридадир.

Ҳурмат ила муаллиф
АЗИЗ ҚАЮМОВ

КУТИЛМАГАН ЯНГИЛИК

Фаргона вилоятининг бош шаҳари Андижон. Бу шаҳарнинг улкан қўргонига Мовароуннаҳрда фақат Самарқанд ва Кеш сингари катта шаҳарларнинг қўргонигина баробар кела олади. Уч дарвозаси бор. Шаҳарнинг жануб тарафида улугвор арк қад кўтарган. Қалъа чуқур ҳандақ билан ўралган. Унинг атрофи зич маҳаллалар.

899 (1494) йил. Сешанба, рамазон ойининг бешинчи куни. Шаҳар ҳовлиларида баҳоли қудрат ифтор тадорики.

Шоҳи тўқувчи Мулла Алижоннинг ташқари ҳовлисидаги меҳмонхонада бугун ифтор учун кичик бир жамоат жам бўлган. Улар Қиёсий, Журъат, Асирий ва хонанда Соатхон. Бу жамоат ҳаммалари косиблар, аммо таъби назм аҳлига мансуб косиблар. Улар Мулла Алижоннинг азиз меҳмони, Ҳўқон ўрчинидан келган шоир Сабрий шарафига йиғилганлар. Сабрийнинг ҳам хунари тўқувчилик. У гулабардор. Ҳар бир тўқувчи косибнинг ипақлари эшилиб бўлгач, гуласини кўтариб беради. Шундан кейингина косиблар ипақ матолар тўқишга киришадилар. Сабрий моҳир хаттот ҳам. Мулла Алижоннинг меҳмонхонасига безак бўлиб турган хушнавислик билан жалий хатида битилган қитъаларни ҳам Сабрий битган. Бу қитъалар қатор терилган, ёруғ ёнаётган шамлар шуъласида жилоланиб турипти. Сабрийнинг кўп дилрабо ғазаллари эл оғзига тушиб кетган. Ғоят камтарин, одамохун, нафис дид ва покиза қалб эгаси бўлмиш бу зот ҳамма қадршунослар ўртасида азиз ва мўътабар бўлган бир киши эди.

Мулла Алижон салом бериб хонага кириб келди ва меҳмонларнинг ўзаро давом этаётган илиқ суҳбатларига халал етказмай оҳиста хона ўртасидаги хонтахтага дастурхон ёзди, нон, ширинлик, мева-чева қўйди. Оғиз очилгач, ифтор учун тайёрланган таом келтирилди. Бу сабзи ва беҳи қўшиб қовурилган қирғовул гўшти эди.

- Ҳай, ҳай, - деди меҳмонлардан бири таом тановул этилиб бўлгач, - ҳўб семиз қирғовул экан-да.

- Андижон далаларида ов қуши кўп бўлур, хусусан қирғовули жуда семиздур, - деди Мулла Алижон шоир Сабрийга қараб.

- Нашватилар ҳам ёмон эмас, - деди Сабрий қўлидаги пичоқча билан дастурхондан олган бир нашватининг пўстини арчар экан.

- Қовун ва узумлари ҳам ғоят мазали. Улардан ҳам марҳамат қилиб тановул этингиз, - деди уй эгаси.

Сухбатдошлар туркий (эски ўзбек) тилда сўзлашар эдилар. Уларнинг талаффузи, ифода услуби жуда адабий эди. Бу фақат таъби назм эгаларига эмас, балки бутун Андижон халқига хос бир одат. Ҳар бир саводли хонадонда, бундай хонадонлар Андижонда кўп, кишилар Мир Алишер Навоийнинг шеърлари туркий тилнинг Андижон лаҳжасида ёзилганини қайд этар ва бу билан ифтихор қилар эдилар: яна машҳур мусиқий устои Хожа Юсуфнинг Андижондан эканини гурур билан эслатардилар. Хуллас, гўзал Фаргона вилоятининг бу сўлим пойтахти кишиларининг фазли ва ҳунари, табиатининг ёқимли ва сермахсуллиги билан шуҳрат қозонган даргоҳ эди.

Таомдан сўнг шеърхонлик бошланди. Сухбатдошларининг илтимосига кўра Сабрий ўзининг янги бир шеърини ўқиб берди. Бу Навоий газалига боғланган мухаммас эди. Асирий, Қиёсий, Журъатлар ҳам ўзларининг янги шеърларидан ўқидилар.

Мулла Алижон ўзи шеър ёзмаса-да, шеърни жуда севар ва нозик тушунар эди. У дўстларининг шеърларини ҳузур қилиб тинглади. Сўнг Соатхон Навоий ва Жомий ғазалларидан шашмақом оҳангида куйлади. Сухбат хуш кечмоқда.

Буларнинг асосий хурсандчилиги шу. Кун бўйи зах ҳужрада ип ва ипак чангини ютиб, тинмай моки отиб, кўзи тиниб, ўпкаси гардга тўладиган косиблар аҳён-аҳёнда бир шундай жам бўлишиб, ҳордиқ чиқарар эдилар.

Соатхон қўшиқни тугатган ҳам эдики, тўсатдан меҳмонхона эшиги очилиб, уйга яна бир меҳмон кириб келди. У - баланд бўйли, йўғон жуссали киши - шоир Ҳайбат эди. Ҳайбат карвон хизматида. У гоҳо Андижондан Аҳсига, ундан Марғилон ё Усрушонга томонга йўл олади. Тўсатдан Косонда пайдо бўлади, гоҳ Ўш, Ўзганга жўнайди. Фаргона вилоятини муттасил гир айланади. Шунинг учун Ҳайбат ҳамма ишдан бохабар. Ўз ҳужраси ва дўконидан узилмайдиган косиб дўстларига барча янгиликларни Ҳайбат келтиради. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Ҳайбат меҳмонлар билан саломлашиб бўлгач, уй эгасининг таклифига кўра, дастурхон ёнига ўтирди ва қирғовул гўшгидан каттагина луқмани кесиб олиб оғзига солди. Уни икки чайнаб бир ютгач, ўтирганлардан сўради:

- Янги гаплардан хабарингиз борми?
- Сиз келдингиз, энди хабардор бўламиз-да.

- Бўлмаса, тингланг,- деди Ҳайбат. У олдин қовун косасидан бир карч олиб, оғзига солдию филт этиб ютди, сўнг сочиқ билан қўли ва оғзини артди. Шундан кейин олдида турган пиёладан бир қултум чой ҳўплаб, сўнг гапга тушди:

- Фарғона вилоятининг подшоҳи Умаршайх мирзо Ахсикентда жардан йиқилиб вафот этибдилар. Умаро жам бўлиб Андижонда Умаршайхнинг катта ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобур мирзо номига хутба ўқитиптилар. Бугундан эътиборан ўн икки яшар Бобур мирзо Фарғона вилоятининг ҳукмдори бўлиптилар.

Бу жуда муҳим ва қутилмаган янгилик эди. Ҳамма бир зум жим қолди. Сўнг қазо қилган Умаршайхга фотиҳа ўқилди.

- Бобур мирзо кўп ўқимишли ва фозил йигитдир, - деди Асирий фотиҳадан сўнг пайдо бўлган тинлик сўнгида. - Ўзи туркий, форсий ва араб тилларидан мукамал таълим олган. Фарғонага оллоҳ инояти билан ҳўб фазилатли подшоҳ насиб бўлмишдир, мунинг шукронасини қилмоқ керак.

- Бобур мирзонинг таърифини кўп эшитганмиз. Аммо у ҳали жуда ёш. Умаро ва беклар яна ўз ҳукмларини ўтказиб, элга жабр-ситамларини оширмасалар эди.

- Ақл ёшда эмас, бошда. Зора Бобур мирзо элу юрт кўнглини олиб, улусдан ўзига мадад ва қувват тоғур. Ўшанда унинг ҳокимияти барқарор ва ўзи элнинг хусни таважухига сазовор бўлур.

- Бобур мирзонинг таъби назми ҳам бор, дейдилар. Таъби назм эгасида фаросат ҳам ортиқ бўлур.

- Ҳокимият учун таъби назм эмас, сиёсат даркор.

- Бобур мирзонинг бутун ҳаёти ҳали олдинда. Иншооллоҳ, Фарғона вилояти унинг адолатли ҳукмронлиги соясида осойиш ва фаровонлик топар, Мирзонинг таъби назми эса камол касб этиб, шеърлари Мир Алишер Навоий шеърларидек улусга мақбул ва манзур бўлур.

Сабрийнинг бу тилакларини мажлис аҳли бир оғиздан маъқуладилар.

САБОҚЛАР

Сабрий айтганидек, Фарғона вилоятининг ёш ҳукмдори Заҳириддин Бобурнинг бутун ҳаёти ҳали олдинда эди. У Фарғона тахтига ўлтирар-ўлтирмас Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзо жанубда ўз хужумини давом эттириб, Фарғона ўлкасининг катта шаҳарларидан Ўратепа, Хўжанд ва Марғилонни эгаллади, қўшини билан Андижондан тўрт йиғоч масофадаги Кубога келиб тўхтади. Бобур ундан сулҳ сўради. Аммо Султон Аҳмад мирзонинг беклари сулҳга кўнмадилар. Қаттиқ жанглар бўлди. Ниҳоят Бобурнинг си-поҳи билан аҳолининг яқдил ва ҳамжиҳатлиги, уларнинг жон ва

танларида рамақ ва қувват бор экан, жон чекиб, жанг қилувлари-га душман тоб келтира олмади. Султон Аҳмад мирзо кейинча ўзи сулҳ сўради ва қўшини билан Самарқандга қайтиб кетди.

Шу йили Тошкент ҳукмдори Султон Маҳмудхон Хўжанд суви (Сирдарё - А.Қ.) нинг шимолидан келиб, Фарғона ўлкасининг марказ шаҳарларидан Аҳсини қамал қилди. Унинг қўшини неча қатла Аҳсига уруш солди. Аммо Аҳсидаги Бобурга қарашли беклар ва йигитлар яхши жанг қилиб ёвнинг хуружини қайтардилар. Султон Маҳмудхон ҳам ҳеч нарсага эриша олмай ўз юртига қайтмоққа мажбур бўлди.

Кошғар ва Хўтан ҳокими Абубакр дуғлот Кошғарий ҳам шу йили Ўзганд тарафга бостириб келди. Аммо Бобур қўшинлари унинг хужумини ҳам қайтардилар. Абубакр дуғлотнинг ўзи эса юз макр ва ҳийла билан аранг жон сақлаб қочди.

Шундай қилиб турмуш Бобурга дастлабки сиёсий ва жанговар сабоқларини бера бошлади. Аммо катта синовлар ҳали олдинда.

Бир йилдан сўнг Ҳасан Яъқуб Бобурга қарши фитна уюшгирди. Бобурнинг катта онаси Эсон Давлат бегимнинг қатъий ҳаракатлари натижасида бу фитна бостирилди. Шаббон ойида Бобур ҳарбий юриш қилиб, Исфарада Иброҳим сорунинг фитнасини бостирди. У ердан Ўратепа орқали ўтиб, Хўжандни ўзига бўйсундирди. Сўнг Шохруҳияда Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон билан учрашди. У ерда бир-икки кун бўлиб хон эътирофини қозонгач, Бобур ўз қўшини билан Кандирлик довони орқали Аҳси ва Андижонга қайтди. Бир оз фурсат ўтгач, Бобур Ўратепага юриш қилди. Аммо қиш совуқ келгани, озиқ-тўлиқ етишмаслиги туфайли бенатижа Андижонга қайтди.

901 (1495-1496) йили шаввол ойида Бухоро ва Ҳисор султонлари билан биргалашиб, Бобур Самарқанд қамалида қатнашди. Уч-тўрт ой давом этган қамал натижа бермади. Қиш ҳавоси совуқ, шаҳар мудофааси кучли эди. Қамал қилганлар ҳеч нарсага эриша олмай, ўз юртларига қайтдилар. 903 (1497-1498) йили Самарқандда юз берган сиёсий бошбошдоқликдан фойдаланиб, Бобур ҳарбий юриш қилиб бориб, Самарқандни эгаллади. Бу Бобурнинг Самарқанд шаҳари ва вилоятини биринчи бор ўз ҳукмига ўтказиши эди. Бобур Самарқандда юз кун ҳукмронлик қилди. Андижонда фитна қўзғалгани тўғрисида хабар келгач, у Андижон сари отланди. Аммо Андижонни қайтариб олмоқ иложи бўлмади. Самарқанддан ҳам маҳрум бўлди. Бобур сарсонликда қолди. У оз сонли қўшини билан Хўжандда бир оз тўхтади. У ердан Пашоғарга ўтди. Кўп одам-

лари Бобурни ташлаб кетдилар. Бобур икки юзга яқин содиқ на-
вқари билан қаён борарини билмай Зомин, Пашоғар, Хўжанд,
Ўратепа атрофида тентираб юрди.

*Бормоққа не маскан муяссар,
Турмоққа не давлат муқаррар*

деб ёзган эди Бобур ўзининг бу пайтдаги сарсон-саргардонликла-
ри тўғрисида.

904 (1498-1499) йили Бобур Марғилонга келиб, ўз ҳокимияти-
ни Фарғонада тикламоқ учун кураш бошлади. Бу курашлар ғалаба-
лар ва мағлубиятлар билан алмашиниб турди.

ЗАФАР ВА МАҒЛУБИЯТ

905 (1499-1500) йили Бобур Фарғонадаги ички курашлар даво-
мида Андижон, Ахси, Ўшни қўлдан берди. Унинг аҳволи жуда
танг бўлди. Шу пайт Самарқанд ҳокими Муҳаммад Мазид Тархон
Бобурни Самарқанд вилоятининг ҳокимиятига чақирди. Бобур бу
таклифни дарҳол қабул қилди. У Ахсига одам юбориб ўз ғанимла-
ри билан сулҳ тузди ва шу йили зулқаъда ойида Фарғонадан Сама-
рқандга йўл олди. Муҳаммад Мазид Тархон унинг истиқболига
чиқди. Улар ҳали Самарқандга етганларича йўқ эдики, Самарқанд-
ни Шайбонийхон эгаллади, деган хабар келди. Бобур Кешга кетди.
Бу ерда Муҳаммад Мазид Тархон Бобурни қолдириб, Ҳисорга,
Хисравшоҳ хизматига ўтиб кетди.

Бобур ва унинг одамлари шаҳар ва вилоятдан маҳрум бўлиб,
тентираб қолдилар. Баъзи навқарлар Бобурдан ажралиб ҳар тарафга
кета бошладилар. Бобур ўзига содиқ қолган одамлар билан тоғлар
оша, яйловлар ўта Куҳак дарёси бўйига етиб келди. Бу вақтда
Бобур икки юз қирқ кишигина қолган эди. Шу аскар билан Бобур
906 (1500) йили Самарқандга ҳужум қилиб, уни эгаллади. Шунда
Бобур ўн тўққиз ёшда эди. Бу Бобур томонидан Самарқанднинг
иккинчи қайта эгалланиши эди. Самарқанд аъёнлари Бобурга са-
доқат изҳор қилдилар. Шоирлар бу ғалаба учун "Фатҳи Бобур ба-
ҳодураст, бидон" ("Билгил, Бобур баҳодир фатҳидир") деб тарих
туширдилар. Атроф вилоятлардан Бобурга ёрдам учун қўшинлар
кела бошлади. Бобур катта куч йиғиб Сарипул деган жойда Шай-
бонийхон қўшини билан тўқнашди. Бу жангда Шайбонийхон
қўшини устун чиқди. Бобур ўз одамлари билан шаҳарга кириб

дарвозаларни беркитди. Шайбонийхон Самарқандни қамал қилди. Бобур қўшини ва Самарқанд халқи қамалда оғир азобларни бошдан кечирдилар. Шаҳарда озиқ-овқат қолмади. Ҳеч қаердан ёрдам келмади. Бобурнинг баъзи лашкарбошилари ўз одамлари билан шаҳардан чиқиб қоча бошладилар. Шу вақт Шайбонийхон сулҳ таклиф қилди. Бобур ноилож бу таклифни қабул қилди ва бир гуруҳ содиқ одамлари билан Шайхзода дарвозаси орқали Самарқанддан чиқиб кетди.

САРГАРДОНЛИК

Қамалда очлик азобини чекиб, ҳар лаҳза ўлим юзини кўриб турган одамлар Самарқандни ташлаб чиқиб Дизак (Жиззах) сари йўл олдилар. Отлар ориқ ва ҳорғин. Улар зўрға қадам ташлайдилар. Очлик ва қамал уқубатидан ҳамманинг тинкаси қуриган, кишиларнинг ранги ўчган, қовоқлари солиқ. Кўплар отларни етаклаб олганлар. Ҳамма олдинга қадам босади. Аммо олдинда уларни нима кутаётганини ҳеч ким билмайди. Шу йўсинда Халилия кентига етиб келдилар. Мағлуб бўлган Бобур ва унинг одамлари бу ерда ҳеч қандай илтифот кўрмадилар. Шунинг учун унда тўхтамадилар.

Сангзор дарёси қувнаб оқади. Унинг зилол сувлари тошдан-тошга урилиб ўйнашаётган тўлқинлар билан тўла. Атрофдаги тоғлар кенг далалар бағрида дарё ёқалаб ҳорғин йўл босаётган одамлар ва отларга бепарво боқадилар. Гуруҳ олдида Бобур ва Қосимбек қавчин. Ҳар иккаласининг қўлида от тизгинлари. Уларнинг кетидан отлари ҳорғин қадам ташлайдилар. Отлар ҳам очликдан шундай толиққанларки, энди улар одамларни эмас, одамлар отларни ташимоқдалар.

- Фақат шукрона билан яшамоқ керак, - дейди Қосимбек ҳолдан тойган Бобурга, - энг муҳими ўлим хавфи ортда қолди. Дизакда Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тоҳир дўлдой ҳокимлик қилади. У кўп инсофли ва мулсулмонваши йигит. Кеча унга киши юборганман. Иншооллоҳ, у сизни лозим ҳурмат билан кутгусидир.

- Умидвормиз, - деди Бобур ғамгин жилмайиб, - аммо мундан нари не бўлгусини ёлғиз оллоҳ таоло ўзи билур.

- Мундан буён ҳам тангри иноятига умид боғлаб, ўз ҳокимиятингизни барқарор этмоқ сазйингизда маҳкам турингиз. Ёнингиздаги беқлар ва йигитлар муҳим синовдан яхши ўтдилар. Уларга ҳамиша таянмоғингиз мумкин, - деди Қосимбек қавчин.

Шу пайт узоқдан бир гуруҳ отлиқлар кўринди. Улар шитоб

билан йўл босар эдилар. Бобур одамлари кўнглига бир оз ваҳима тушди. Ҳамма қурол-яроғини ҳозирлади. Бобур ва Қосимбек бирикки йигит билан олдинга чиқдилар. Лекин бу хавотир ноўрин экани тезда маълум бўлди. Келаётган отлиқларнинг бошида Тоҳир дўлдой кўринди. Қосимбек уни дарҳол таниди ва бунини Бобурга айтди. Тоҳир дўлдой анча нарида тўхтаб отидан тушди. У билан келаётган бир тўда навкарлар ҳам тўхтаб отдан тушдилар. Дизак ҳокими бир-икки одам билан Бобур қаршисига пиёда келиб, унга таъзим қилди. Шоҳона учрашув маросимнинг барча қоидаларига биноан у Бобурни кутиб, Дизакка ўзи олиб кирди.

Бобур одамлари билан Дизакда уч-тўрт кун истироҳат қилди. Семиз этлар, майин таомлар, ширин қовун ва узумлар қамалда очлик азобини тортган одамларга роҳат бағишлади.

Бир куни кечқурун Бобур ва Қосимбек ёлғиз қолишганларида Бобур ўзи ёзган бир шеърини парчани бекка ўқиб берди:

*Ваҳму усрат (бандилик)дан амоне топтук,
Янги жон, янги жаҳоне топтук.*

Қамалда ўлим дағдағаси, очлик шиддатини чекканлар учун Жиззахдаги бу оддий истироҳат ҳақиқатан янги жон, янги жаҳон бўлиб туюлган эди.

Қосимбек ёш подшоҳнинг бундай тез кўтаринки руҳ касб этганидан мамнун эди. Умуман Бобур кўнгли ҳиссиётларга бой, ҳар нарсадан, хоҳ ёмонлик, хоҳ яхшилик бўлсин, қаттиқ таъсирланар эди.

- Бу шеърдан ўз қўлингиз билан ёзилган бир нусхани Тоҳир дўлдойга қолдирайлик, - деди Қосимбек.

- Мақбул фикр, - деди Бобур. - Унинг меҳмоннавозлиги тўфайли менга шундай хаёл бўлурки, умримизда мунча фароғат қилмайду эдук. Умр давомида амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайду эдук. Ишрат усратдин сўнг, фароғат машаққатдин кейин лаззатлироқ ва яхшироқ кўринур.

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Бобур ўз одамлари билан меҳмондўст Дизакдан чиқиб Ўратепа кентларидан бири - Даҳқат деган жойда қишламоқ учун тўхтади. Қиш пайти яна бир неча сипоҳийлар Бобурни ташлаб кетдилар. Янги синовлар бошланган эди. Қиш ўртасида Шайбонийхон Хўжанд суви музлаган пайтда устидан ўтиб, Шоҳруҳия ва Пискент шаҳарларини босганлиги тўғрисида хабар келди. Бунини эшитган Бобур ўзининг қолган одамлари билан Даҳқатдан Пискентга йўл олди. Бу йўл Ҳодарвеш даштидан утар эди.

Қаҳратон қиш совуғи авжида. Тўрт томони кафтдек текис ва очиқ Ходарвеш даштида совуқ, шиддатли шамоллар эсади. Уларнинг кескир тиғи қовжираган ўт-алафларни чўрт кесади. Шамоллар чинқириб, ваҳима солиб олдинга югуради. Шундай даҳшатли пайтда бир гуруҳ одамлар дашт ичра йўл босади. Шамол бу одамларнинг кўкрагидан итариб йиқитгудек бўлади, кийимлари остидан сирғалиб кириб баданларини чимчилайди. Отлар пишқириб шамол билан олишади. Шамол ва совуқ зарбига тоб беролмай баъзилар отдан йиқилиб, жон беради. Аммо гуруҳ отлиғу пиёда тўхтамай олдинга босади. Ҳамманинг олдида ўн тўққиз яшар Заҳириддин Бобур. У Шайбонийхон билан урушмоққа интилади... Бобур ва унинг одамлари шундай машаққатларни чекиб даштдан ўтдилар ва Хўжанд суви (Сирдарё) бўйига етиб келдилар. Хослар деган жойда дарёдаги муз устидан ўтиб Пискентга етдилар. Бу ерда Шайбонийхон Шоҳруҳияни босиб, талаб, сўнг ортига қайтгани маълум бўлди.

Бобур Пискентдан Оҳангаронга ўтди. Оҳангарон кентларидан Сом сийрак деган жойда уч-тўрт кун тўхтади. Сўнг Даҳқатга келди.

Қиш ўтди. Ёзнинг сафоли кунлари бошланди. Тоғ чечаклари яшнаб, музли чўққилардан жилғалар ўйнаб оқа бошлади, ҳаётбахш шаббодалар елди. Аммо Бобур ва унинг одамлари бошига кетма-кет турмуш зарбалари тушарди. Қиш ичи яна бир гуруҳ одам Бобурни қолдириб Андижонга кетганди. Содиқ кишилар озаймоқда. Келажак номаълум. Ёз ичи Шайбонийхон Ўратепани босди. У ердан текис ерда жойлашган Даҳқатга етиб келмоғи осон. Бобур ўз одамлари билан Масчо тоғини ошиб, Оббурдан кентига келди. Тоғ оралиғидаги бу холи ва тинч жойда аҳли аёл ва кўчини жойлаб, ўзи йигитлари билан Оббурдан довони орқали Даҳқатга қайтди. Унинг мақсади Шайбонийхон билан олишмоқ эди.

Аммо Шайбонийхон Ўратепани талаб, сўнг кетган экан. Бобур яна Оббурданга қайтди.

ШУБҲАЛИ ЎЛИМ

Бобур ўз кишилари билан Пискентга келган пайти бир фожиа юз берган эди. Пискент ҳокими Абдуманноннинг Мўмин деган укаси бўлиб, Бобур Самарқанд ҳокимиятини эгаллаганда Мўмин унинг хузурига келган эди. Аммо бу қилиғи совуқ, ёқимсиз одам Бобурга ёқмади. Унинг ғийбат гапларни кўп гапириши, қўлидан бир иш келмагани ҳолда ўзгаларнинг қилган яхши ишларини ўзиники қилиб кўрсатишга уринмоғи дарҳол билиниб қолди. Бобур-

нинг садоқатли одамларидан бири Нўён Кўқалдош Мўминнинг ярамас ишлари тўғрисида Бобурни муттасил огоҳлантириб турган эди.

Пискентда Шайбонийхон билан кўзда тутилган жанг бўлмай қолганидан кейин Бобур бу ерда узоқ турмай Оҳангарон сари кетди ва Сом- сирак деган жойда уч-тўрт кун тўхтади. Бу ерга келган кунларининг эртасигаёқ Пискентдан бир шум хабар келди: Нўён Кўқалдош мастликда жардан йиқилиб ўлибди. Бобур бу хабарни эшитган заҳотиёқ Нўённинг тоғаси Ҳақназарни бир неча киши билан Пискентга юборди.

Мўмин тоғ бағрида бир жой қилиб у ерда зиёфат уюштирган экан. Унга Нўён Кўқалдош билан бир-икки одамни таклиф қилган. Ҳақназар ва у билан борганлар ана шу суҳбат қурилган жойдан бир ўқ отими нарида жар тагидан Нўённинг жасадини топдилар ва уни Пискентга кўмиб қайтдилар. Садоқатли сипоҳи ва дўсти Нўён Кўқалдошнинг бу шубҳали ўлими ёш Бобурга қаттиқ таъсир қилди. Мўминнинг қилгиликларини текшириш ва ҳақиқатни аниқлашнинг вақти эмас, бунга имконият ҳам йўқ эди. Шунинг учун аламини ўзидан олиб ёш йигит узун қиш кечалари юм-юм йиғлаб чиқар эди. Бир ҳафта - ўн кунгача шу аҳвол давом этди. Ниҳоят Бобур ўзини қўлга олди ва дўстининг хотирасини абадийлаштирмоқ учун бир жумла билан унинг вафотига тарих тушурди:

Фавт шуд Нўён ("Нўён вафот этди")

Бу жумладаги ҳарфларнинг сон маъноси Нўён вафот этган 907 (1500) йилни англатади.

ДАСТЛАБКИ МАШҚЛАР

Бобур шеър ва китобни жуда севар, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жалолиддин Румий ва бошқа улуғ шоирларнинг шеърларини берилиб мутолаа қилар эди. Унга, айниқса Алишер Навоий асарлари жуда ёқар эди. Навоийнинг она тили (туркий)да ёзган гўзал шеърлари Бобур кўнглига ором берар, турмуш машаққатларидан юзага келадиган дардларига дармон бўлар, унинг қалбида она юрт, она тилига муҳаббат туйғуларини авж олдирар эди. "Алишербек назири йўқ кишидур. Туркий тил била шеър айтибдурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас" деб Бобур кўнглидан ўтқазар ва улуғ шоир Навоийнинг қобилияти ва меҳнатсеварлигидан ҳайратда қолиб, унга таҳсинлар ўқир эди.

Бобур 907 (1500) йили иккинчи бор Самарқандни эгаллаганда Алишер Навоий Ҳиротдан Бобурга бир мактуб юборган эди. Бобур

бу мактубни ўқиб, шундай улуғ зотнинг эътибор ва ҳимматидан жуда мамнун бўлди. Бобур Навоийга дарҳол жавоб ёзиб, хат кетига она тили (туркий)да битган бир шеърини ҳам қўшиб жўнатди. Аммо кейин юз берган воқеалар бу мактуботни давом эттирмаққа имкон бермади. Кўп ўтмай, 1501 йил 3 январда Навоий дунёдан кўз юмди.

Бобур ўз замондош шоирларидан Муҳаммад Солиҳ, Ҳажарий, Ҳисорий ва бошқа шоирларнинг шеърларини ҳам диққат билан ўқир, бу шеърлардан кўпларини ёд билар эди.

Самарқанддалик вақтида Бобур Муҳаммад Солиҳ билан биринчи ва охири бор учрашди. У вақтда Муҳаммад Солиҳ Самарқандда Хожа Яҳё хизматида бўлган.

Бобур Муҳаммад Солиҳ билан бир оз суҳбатлашди. Аммо бу суҳбат унча ёқимли таассурот қолдирмади. Умуман Муҳаммад Солиҳ Бобурга "шарир (қаттиқ) ва зolim таъъ ва бераҳм киши"дек кўринди.

Ваҳоланки, у билан шахсан учрашгунгача Бобурнинг бу шоир ҳақидаги тасавури яхши эди. Айниқса Бобурнинг бошига ишқ шўри тушганда, у Муҳаммад Солиҳ шеърларини ўқиб, ўз ҳолининг тасвирини кўргандек бўлган эди.

ИШҚ ТЎРИ

Самарқанддаги муваффақиятсизликдан кейин Фарғонага қайтгач, сиёсий воқеаларнинг дағдағалари устига ёш Бобур бошига севги ғулғулалари ҳам тушди. Бу дард чангалида Бобурнинг дил куши беомон типирлар, ўзини кўйгани жой тополмас эди.

Бир куни Бобур ўз одамлари билан шаҳар кўчаларидан кетаётганда бирдан унинг аҳволи ўзгариб қолди. Ёнидаги беклар ва наварлар Мирзонинг паришон ҳолини кўриб ҳайрат билан боқдилар. Бобур улардан юзини ўгириб, ўзидаги талвасани яширмақчи бўлди. Аммо ҳамма буни сезди-ю, ўзларини сезмаганга солдилар. Кечқурун Бобур билан Қосимбек қавчин икковлари холи қолганларида Қосимбек Бобурдан сўради:

- Мирзём, кундузи аҳволингиз бир оз тағйир топди. Сиҳатингизга халал етмаганму экан?

Бобур ўзининг отаси ва мураббийси каби бўлмиш бу одамдан яширадиган сирини йўқ эди. У жавоб ўрнига Қосимбекка шоир Муҳаммад Солиҳнинг бир байтини ўқиди:

*Шавам шарманда ҳаргаҳ ёри худро дар назар бинам,
Рафиқон суйи ман бинанду ман суйи дигар бинам.*

(Қачон ёримни кўрар бўлсам, хижолатдан шарманда бўлиб қоламан, ўртоқларим ажабланиб менга боқадилар, мен бошқа тарафга қарайман).

- Ажиб ҳасби ҳол бўлибдир, - деди ташвишноқ жилмайиб Қосимбек.

Кўчада Бобур ўзи кўнгил боғлаган маҳбубани кўриб қолган эди. Бобурнинг кўнглида ишқ-муҳаббат туғғени ғалаён қилмоқда. У ёшлик ва телбалик таъсири остида бошланг, оёқланг кўй ва кўчаларда ёрини қидириб юргудек бўлади, кўзига бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Ёрнинг бепарволигидан шикоят қилиб оҳ чекади.

*Ҳеч кас чун мен харобу ошиқу расво мабод,
Ҳеч маҳбуба чу ту бераҳму бепарво мабод.*

(Ҳеч ким мен сингари харобу ошиқу расво бўлмасин, ҳеч севгили сендек раҳмсиз, бепарво бўлмасин.)

Ҳақиқатда эса ёр бепарво эмас. У ҳатто ўз ошиғининг ишқини сезмагандир ҳам. Чунки ошиқ ўз дардини сир сақлайди. У барча азобларини яширин тортади.

*Ошиқ ўлғоч беҳуду девона бўлдим, билмадим
Ким нари рухсоралар ишқиға бу эрмиш ҳавас.*

Ошиқ ўзининг шайдо кўнглидан шикоят қилади, ўзининг бетоқатлиги, на ўлтирмақда, на бормоқда қарори, на турмоқда ихтиёри борлигида кўнгилни айблайди:

*Не борурға қувватим бор, не турарға тоқатим,
Бизни бу ҳолатқа сен қилдинг гирифтор, эй кўнгул.*

Бу ёшлик севгиси турмуш зарбалари остида чилпарчин бўлди. Аммо унинг ошиқ кўнглига солган излари узоқ сақланди.

Бу севги яна Бобурнинг таъби назмининг камолотига ҳам таъсир кўрсатди. Дастлабки шеърини машқларнинг бир қисми шу севги таъсири остида юзага келган эди.

БУЛОҚ БОШИДА

Оббурданнинг яқинида, тоғлар орасида бир булоқ бор. Зилол сувлар дарё оралигидан қайнаб-қайнаб чиқади. Тиниқ сув ичида балиқлар юзади. Булоқ юзаси шундай тиниқки, қараган киши унда ойнадаги каби ўз аксини кўради. Булоқ бўйида мрамар тошлар бор. Уларга турли шеърлар ўйиб битилган. Атроф қуюқ дарахтзор. Дарахт шоҳларида қушлар ўйнайдилар. Уларнинг қўшиқлари атрофни ёқимли жаранг билан тўлдиради.

Бобур дарахтзор ичра сайр қилиб булоқ сари келмоқда. Қушлар овози сал тинганда дарахт баргларининг сирли шивирлашлари эшитилади. У ён - бу ёнга йиқилган оғочларнинг қуриган таналари чўзилиб ётади. Уларнинг ёнида нозик ниҳоллар бош кўтармоқдалар.

Атроф қуёш нурларидан мунаввар. Булоқ сувлари бепарво жи-мирлайдилар. Бобур дарахтзордан чиқиб келиб булоқ бўйидаги бир харсанг тош устига ўлтирди ва жимирлаган сувларга қараб хаёлга чўмди. Юз йиллар бурун ҳам, кейин ҳам қуёш бу булоқ ва дарахтзорга нур соча беради, зилол сувлар ўйнаб, қайнай берадилар. Дарахтлар ўсади, йиқилади, қуриydi, янгилари ўсиб чиқади. Яна шу доира такрорланади. Бобур ҳаётнинг аччиқ ва чучуқларидан бир қисмини татиди. Андижон ва Самарқанд тахтида ғоз ўлтирди, ғалаба жомидан кайф қилди. Сўнг мағлубият заҳаридан тотди; очлик, қувғин, хиёнат найзаларидан жароҳатланди. Ҳозир Бобур мирзонинг борадиган жойи, яшайдиган ери тайин эмас. Кўп яқинлари ундан юз ўгирганлар, садоқатли деб ҳисобланган кишилари уни ташлаб кетмоқдалар. Ҳаётнинг маъноси недир? Беш кунлик дунё учун шунчалар кулфат ва уқубат чекмоқ зарурми? Ана шундай хаёллар Бобурнинг фикрини чулғаб олди. Шунда унинг лаблари беихтиёр пичирлаб, бу фикр марваридларини назм ипига хотирга келтирди.

*Шунидамки, Жамшиди Фаррух сиришт
Ба сарчашмае бам санге навишт:*

*Барин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд, то чашм барҳам заданд.*

*Гирифтеш олам ба мардийю зўр
Валекин набурдем бо худ ба зўр.*

("Эшитдимки, кутлуғ табиатли Жамшид бир булоқ бошида тош устига бундай деб ёзган экан: бу булоқ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтирдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламини мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элта олмадик. С. Мирзаев ва П. Шамсиев таржимаси).

Бу уч байт шеър Бобурнинг қалбидаги бир олам гулгуланинг инъикоси каби эди. Кейин Бобур ана шу байтларни тошга ўйдириб ёздирди ва у тошни булоқ ёнидаги ёзувли тошлар қаторига ўрнаттирди.

МЕҲМОН

Бир куни эрталаб нонуштадан сўнг Бобур ўз хонасида мутолаа билан банд эди. Унга бир меҳмон келганини хабар қилдилар. Бобур меҳмонни киритмоққа рухсат қилди. Уй эшиги секин очилиб, хонага ўрта бўйли, тўладан келган, калтасоқол нуроний юзли бир киши салом бериб кириб келди. Бобур дарҳол хурсандлик билан ўрнидан туриб, келган киши билан саломлашиб кўришди, меҳмонни ўлтирмоққа таклиф қилди. Ўлтиришди. Фотиҳа тортилди. Бу меҳмон ҳисорлик шоир Ҳажарий эди. Бобур Ҳажарий билан Андижонда бир учрашган, унинг кўп шеърларини ўқиган. Ҳажарийнинг шоирлик қобилияти ва инсонийлик фазилатларини юқори баҳолар эди. Кўзидан ёқимли нигоҳ, юзидан майин табассум аримайдиган, вужуди самимият ва покизалик билан тўла шоир Ҳажарий Бобурнинг шоирлик истеъдодидан бохабар ва уни жуда қадр қилар эди. Ҳажарий Бобур мирзонинг ҳозирги тушкунлик ва саргардонлик пайтида, унинг кўнглини кўтармоқ ҳам суҳбатидан баҳраманд бўлмоқ учун атайлаб тоғ ошиб, Ҳисор ўлкасидан Оббурданга келган эди.

Бобур Ҳажарийнинг келганидан жуда мамнун бўлди. У оқибатли ва меҳрибон шоирга самимий мулозамати учун миннатдорчилик изҳор қилди. Ҳар икки шоир ва қадршунос мириқиб суҳбат кўрдилар. Суҳбат асносида Ҳажарий Бобурга деди:

- Булоқ бошидаги мармартошга битилган шеърни ўқиб, хўб мутаассир бўлинди. Чин ва самимий сўзлар битилбдур.

- Искандарнинг яланғоч илки ҳам тобутдан чиқариб қўйилган эдики, ҳаҳонни олган қўл ҳам бу дунёдан қуруқ кетмоқда; одамлар кўриб ибрат олсинлар деб шундай қилишган эди. Аммо инсон кўзи ибратга кўрдир.

- Кўр кўз кўрмайдиган нарсани инсоннинг қулоғига куймоқ даркор. Ибратомуз сўзларни кўпроқ эшитса, зора одамларнинг кўр кўзлари очилса.

Сухбатдошлар енпил табассум қилдилар.

Шоир Ҳажарий бир неча кун Бобур ҳузурида меҳмон бўлиб турди. Хушёр фикрли, мулойим табиатли, назокатли қалб эгаси ва кишиларга ғамхўр шоирнинг суҳбатидан Бобур кўп баҳра олди. Шоирнинг одабийлиги, оқибатлилиги Бобурда инсонга, ҳаётга ишонч ва ҳурматни қайта тиклагандай бўлди.

Хайрлашув пайти келганда Бобур Ҳажарийга уни улуғлаб ёзган байтини тақдим этди. Бу ёш шоирнинг ўз меҳрибонига қарата айтган юрак сўзлари эди:

*Такаллуф ҳар неча сураат тутулса ,андин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.*

Ҳажарий кетганидан сўнг Бобур унинг меҳрибончилигини мамнуният билан кўп эслади. Кейинчалик Ҳажарийга бағишлаб айтилган байтини давом эттириб, уни беш байтга етказди:

*Парининг хусн ичра гарчи оти бениҳоятдур,
Мени девона қошинда ва лекин андин ортуқсен.*

*Пари бу хусн бирла кўрса юзунгни бўлул телба,
Сени таъриф этар, лекин сифат қилгондин ортуқсен,*

*Қадам ранжида қил кўнглум учун, эй ёрнинг ўқи,
Менинг бу нотавон кўнглумга чун дармондин ортуқсен.*

*Иқомат чунки қилдинг, Бобуро, ул хур қўйнида,
Мақоминг равзадин авло, ўзунг ризвондин ортуқсен.*

Шундай қилиб Бобурнинг илк "Ортуқсен" радифли шеъри 907 (1501) йили Масчонинг Оббурдан кентида ҳисорлик шоир Мулло Ҳажарийга бағишлаб айтилган матлаъдан (биринчи байт) бошланган эди.

ҒУРБАТ САТРАРИ

Бобурнинг ҳукмрон сифатида бирор ўлкаси йўқ. Қўшинбоши сифатида қўшини йўқ. Оддий одам сифатида яшайдиган тайинлик жойи, ўрнашган ери йўқ. Оила пароканда, ўзи саргардон. Бу кайфиятини ёш шоир дардли бир рубойда ифодалаган эди:

*Ёд этмас эмиш кишини меҳнатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши.*

Бу рубой кундалик турмуш ташвишлари, укубат ва ғурбат остида эзилган ғариб кўнгилнинг бўғиқ фарёди эди.

Бу рубойни Бобур 907 (1500-1501) Масчодан Тошкентга келаётганда ёзган эди. Ўша йили Бобур Масчодан Оббурдан қўтали (довони) орқали Тошкентга йўл олди. Курбон ҳайитини Шоҳруҳияда ўтказдилар. Сўнг Тошкентга келдилар. Тошкент хони - Бобурнинг амакиси, таъби назмли киши эди. Аммо хон на шеърга парво қилди, на шоирга. Аксинча, у Бобурга қарши янги макр ва ҳийлалар тузмоқда эди. Бу пайтда Фарғона ҳокимиятини эгаллаган, Бобурнинг ашаддий душмани Аҳмад танбал қўшин билан Ахсидан келиб Ўратепага тушган эди. Хон ўз одамлари билан унга қарши отланди. Улар Сомсирак навоҳийсига келдилар. Бобур ҳам ўзига ажратилган ҳарбий қисм билан шу ердаги Турок чорбоғига тушди. Бобурнинг кўнгли ғаш, фикри паришон. Чунки хоннинг на Шайбонийга, на Аҳмад танбалга қарши астойдил курашмоқ нияти бор, у ҳарбий ишда беқарор, душман хавфини сезмас, элу юрт бошига келаётган хавотирликка бепарво эди.

907 (1500-1501) Сомсирак навоҳийсидаги Турок чорбоғида Бобур ўзининг биринчи ғазалини ёзди. Унда ёш шоир ёлғизлик, кўнгли яралик, бирор меҳрибон дўсти, ҳамдами йўқлигидан шикоят қилар, жаҳоннинг бевафолигидан таассуфланар эди:

*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.*

*Жонимдек ўзга жони дилафгор кўрмадим,
Кўнглум киби кўнгулни гирифтдор топмадим.*

*Усрук кўзига токи кўнгул бўлди мубтало,
Ҳаргиз бу телбани яна ҳушёр топмадим.*

*Ночор фирқати била ҳуй этмишам, нетай,
Чун васлиға ўзумни сазовор топмадим.*

*Бори борай эшикига бу навбат, эй кўнгул,
Нечаки бориб эшикига бор топмадим.*

*Бобур, ўзингни ўргата кўр ёрсизки, мен -
Истаб жаҳонни, мунча қилиб, ёр топмадим.*

Бобур бу ғазални етти байт дейди. Лекин бизга олти байти маълум. Бобур бундан буён ёзадиган ҳар бир ғазалини шу тартибда тугатадиган бўлди.

Бобурнинг бу ғазалида лирик қаҳрамон ифода этмоқда бўлган туйғулар ўзининг ҳаётийлиги, таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Ифода услуби равон ва енгил. Мураккаб жумлалар, оғир ташбеҳлар йўқ. Ҳақиқат ва гўзаллик ҳамиша оддий ва аниқдир.

Ушбу ғазал Бобурнинг илк ғазали. Аммо биз Бобур шеърини ижодини шу ғазал билан бошлаган, демоқчи эмасмиз. "Бобурнома"да 905 (1499 - 1500) йиллардаги воқеаларни ҳикоя қилар экан, Бобур: "Ул маҳаллар бирор байт, иккирор байт форсидин айтур эрдим", деб ёзади ва "ҳеч ким чун мен харобу ошиқу расво мабод" деб бошланадиган байтини келтиради. Яна адабиёт мухлисларига 906 (1500 - 1501) йили Бобур Самарқандни иккинчи бор эгаллаганда Биноий билан Бобурнинг бир-бирларига ёзган рубойлари маълум. Бу ҳақда Бобур ёзади: "Ул фурсатларда бирор, иккирор байт айтур эрдим. Вале ғазал тугатмайду эрдим. Биргина туркий рубой айтиб (Биноийга - А.К.) юбордим".

Яна Бобурнинг Самарқанддан 1500 йили Алишер Навоийга жавоб мактуби ёзгани ва унга бир туркий рубойни қўшиб жўнатганидан хабардормиз.

Бу мисоллар Бобурнинг 16 - 17 ёшларида таъби назми ривож топгани, туркий ва форсийда шеър айтиб уларни энг улуғ шоирлар диққатига ҳавола қилганидан дарак беради. Бу шеърлар кўпроқ байт, рубой шаклида бўлган. Бобурнинг илк ғазаллари эса "Жонимдан ўзга ёри вафодор топмадим" (Тошкент яқинидаги Сомсирак навоҳийсида, Турок чорбоғида ёзилган), "Такаллуф ҳар сори неча сурат тутулса андин ортуқсен" (Масчола Оббурдан кентида шоир

Ҳажарийга бағишланган) деб бошланадиган ғазалларидир. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам 907 (1501 - 1502) йили ёзилган. Бобурнинг ҳар бир ёзган шеъри бевосита турмуш воқеаларининг таъсири остида яратилган ва уларда ана шу воқеалар туфайли шоир кўнглида туғилган ҳис ва кайфиятлар ўз бадиий ифодасини топган.

ТУРМУШ ТАШВИШЛАРИ ЁКИ ТАҚДИР ЗАРБАЛАРИ

Бу воқеалар хилма-хил ва бир-биридан мураккаб. Фарғонада туғилиб ўсган, 899 (1494 - 95) йили, ўн икки ёшида Андижонда ҳокимият тахтига ўтирган, икки бор Самарқандни ўз ихтиёрига ўтказган Заҳрирдин Муҳаммад Бобур мирзо тақдир зарбалари остида чекина-чекина охири Фарғона ва Мовароуннаҳрни абадий қолдириб чиқиб кетди.

У 909 (1503 - 1504) йили раббиул аввал ойининг охирида Кобул ва Ғазна вилоятларини эгаллади. Бобурнинг ўз ватанига қайтмоқ йўлидаги кейинги интилишлари ҳам муваффақиятсиз чиқди. Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Шайбонийхон устидан ғалаба қозонгандан сўнг, шохнинг ёрдами билан Бобур учинчи бор Самарқандни олди. Аммо сиёсий воқеаларнинг бориши шундай бўлдики, Бобур бу ғал ҳам Самарқандни қолдириб кетди.

Шундан кейин Бобурга ўз она Ватанига қайтмоқ nasib бўлмади.

Кобил, Ғазна, Қандаҳор, Бадахшонда ўз ҳокимиятини ўрнатган Бобур подшоҳ 925 (1519) йили Ҳиндистонга юриш бошлаб, то 932 йилгача (1525) беш мартаба қўшин тортиб охири Ҳиндистонни забт этди. 932 (1525) ражаб ойининг саккизинчи одина (жумъа) кунини Панипат яқинида қаттиқ уруш бўлиб, Бобур Ҳинд султони Иброҳим Лодий устидан ғалаба қозонди. Шу ойнинг келгуси одина кунини Деҳлида жумъа намозида Бобур номига хутба ўқилди. Шу билан Ҳиндистонда Бобур ва бобурийлар ҳокимияти ўрнатилди. Кўп урушлар феодал гуруҳларнинг ўзаро ҳокимият талашиб ёки марказий ҳокимиятга қарши курашлардан иборат эди. Бу курашлар қандай мақсад йўлида олиб борилмасин, ким томонидан ушатирилмасин, оддий фуқаронинг қони тўкилар, эл йигитлари қурбон бўлар эди. Шунинг учун ягона марказлашган кучли давлатни барқарор этмоқ йўлидаги ҳаракат, албатта, ижобий мазмунга эга. Бобур Афғонистонда ҳам, Ҳиндистонда ҳам ягона, қудратли, марказлашган давлат яратишга ҳаракат қилди. Маълум даражада бунга эришди ҳам. Шу нуқтаи назардан Бобурнинг сиёсий мақсадлари

ижобий аҳамиятга моликдир. Бу масалалар алоҳида тадқиқ этилмоққа сазовор. Бу соҳада бирмунча илмий ишлар амалга оширилган. Бизнинг вазифамиз эса муҳтарам ўқувчиларимизни Бобурнинг ижодий фаолияти билан таништирмоқдир.

НАВРЎЗ ҲАЙИТИ

909 (1503-1504) йил, шаъбон ойи. Бобур ўз кўшини билан шу йили қўлга киритилган Кобулдан Ҳиндистон сари йўл олди. Кўшин манзилма-манзил йўл босиб, бир даштга чиқди. Даштнинг гарбида, дашт билан Дуки деган жойнинг ўртасида, Кўҳи меҳтар - Сулаймон тоғи бор. Кўшин шу томонга йўл олди. Чунки шу тоғнинг тумшугидан ўтадиган йўл тўғри йўл эди. Гумал дарёсини ёқалаб бориб, тоғ яқинида дарёни кечиб ўтди ва нарига қирғоқда тўхтади.

Наврўз ҳайити яқинлашиб қолган кунлар эди. Бир-икки кун ёмғир ёғиб ўтганлигидан ҳозир дарё сувга тўла. Сувлар ҳайқириб, тўлқинланиб оқади. Енгил шаббода елади. Қош қораймоқда. Дарё ёқасидаги ерларда чодирлар ўрнатилган. Ҳар ёнда олов ёнади. Қозонлар қайнамоқда.

Бобур дарё яқинидаги ўз чодирини олдида ёлғиз ўтирипти. У қорайиб келаётган осмонга боқди. Кўк юзасида янги ой ўроғининг сал-сал сезиладиган излари оқариб кўринди. Бобур юзига қўлини олиб бориб фотиҳа ўқиди. Атрофдаги кўп одамлар ҳам янги ойни кўриб фотиҳа ўқидилар. Фитр ҳайити келган. Бу йил ҳайит билан наврўзнинг тафовути бир-икки кун холос. Ҳаммада ҳайит кайфияти ҳукмрон.

Ўша кеча Бобур ўз чодирини ўтириб бир ғазал ёзди. Бу ғазал наврўз байрами мадҳияси эди. Аммо шоирнинг айтувича, чин байрам янги ойнигина эмас, балки севикли ёр юзини кўрмоқ, чин ҳайит етишув кунининг нашъасини сурмақдир. Ана шундай чин ҳаётий ва инсоний шодликлардан маҳрум кишига наврўз шодликлари татирми эди?

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шоду хуррамлар,
Менга юзу қошингдин айру байрам ойида ғамлар.*

*Менинг бу тори мў янглиғ танимға тоблар солди,
Ул ойнинг юзида сунбул киби зулфидағи хамлар.*

*Ҳавоға дуди оҳин тутратур ишқ аҳли ғайратдин,
Сабо таҳрикидин ҳарғағх паришон бўлса парчамлар.*

*Очилди зулфи-ю, хайлар намудор ўлди юзинда,
Гул узра чун бўлур пайдо кеча очилса шабнамлар.*

*Мену ғам кунжию оху фиғону ашки хун олуд,
Не хушдур гушаи холи, майи софи-ю ҳамдамлар.*

*Кўнгулни ишқ буэди, не асиф, панду насихатдин
Менинг мажруҳ кўнглумға ярашмас ушбу малҳамлар.*

*Юзи наврўзи-ю васли ийдни Бобур ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.*

Шундай қилиб, ёр васли наврўзини улуғловчи бу ғазал 909 (1503 - 1504) йили Кобулдан Ҳиндистон сари борадиган йўлда, Гумал дарёси ёқасида, Кўҳи Сулаймон меҳтар тоғи этаклари остида ёзилди.

ЙЎЛ АЗОБИ

912 (1506 - 1507) йили эди, Бобур Кобилдан Хуросонга келди. Бу ерда Султон Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг қўш ҳокимият ўрнатилган. Марҳум султоннинг икки ўғли Бадиуззамон ва Музаффар мирзолар барабар ҳукмронлик қиладилар. Икки ўрда, икки сипоҳ, икки қўшин. Бобурнинг мақсади улар билан Шайбоний-хонга қарши иттифоқ тузмоқ эди. Аммо бир-бирлари билан иттифоқ тузмоққа ноқобил бу шаҳзодалар Бобур билан бир фикрга кела олмас эдилар. Ҳафсаласи пир бўлган Бобур ўз одамлари билан Ҳиротдан Кобилга қайтди.

Яқинроқ йўл тоғ чўққилари бўйлаб ўтар эди.

Киш. Қор қалин ёғмоқда. Лангари Мирғиёсдан ўтиб, Гаржистон четидаги кентлар орқали бораётганларида айниқса қор жуда кўп ёғди. Чахчаронга етганларида қор уюми отнинг тизидан ошди; Чахчарондан сал юқори кўтарилгач, узангидан баланд бўлди. Кўпинча отнинг оёғи ергача етмас, қорда кўмилиб қолар эди. Қор яна тинмай ёғмоқда. Султон деган йўлбошловчи чол йўлдан адашди. Бошқа йўл кўрсатувчи топилмади. Одамлар таваккал қилиб олдинга босар эдилар. Йўл қорга лиқ тўлган. Совуқ борган сари авж олади. Одамларнинг ҳоли ғоят танг. Бобур, Қосимбек ва унинг икки ўғли, яна бир неча киши олдинда қорни топтаб йўл очар эдилар. Сўнг бу очилган йўлдан отлар ва одам-

лар ўтардилар. Манман деган беклар, ёвкур йигитлар от устида ҳолсизланиб ўлтирар эдилар. Жуда оғир машаққат бўлди. Бобурнинг кўнгли жуда ғаш, ўзи ғоят чарчаган эди. Хуросон сафари ҳам муваффақиятсиз чиқди. Сиёсий иттифоқ тузилмади. Мирзолар Бобурни Хуросонда қишлоғга таклиф қилдилар, аммо қишлоғга шароит қилиб бермадилар.

Бу маънавий қийноқлар устига яна бир йўл азоби - гўр азоби. Охири улар қор уюлиб ётган бир горга етиб келдилар ва шу ерда бир кеча тунаб жон сақладилар.

Ана шу уқубатли йўлни босиб ўтар экан, шоир қалбини тўлдирган дарду аламлар фикран секин-секин шеърый мисраларга терила борди:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдим,
Хаста кўнглум кўрмаган дарду балоси қолдим.*

*Мени хор этти-ю қилди муддаийға парварии,
Даҳри дунпарварни ўзга муддаоси қолдим...*

*Ошиқ ўлғоч кўрдум ўлумни ўзумга, эй рафиқ,
Ўзга кўнглумнинг бу оламда ҳароси қолдим.*

*Эй кўнгул, гар Бобур ул оламни истар, қилма айб,
Тангри учун, де, бу оламнинг сафоси қолдим.*

Бу қайғули мисралар 912 (1506 - 1507) йил қишида, рамазон арафасида Ҳирот билан Кобул орасидаги тоғ йўлида, Инжукон деган жойдан Заррин кўталининг тубига бораётганда ёзилган. Унда шоирнинг фақат йўл азобини эмас, балки умуман турмуш уқубатларини чекаётгандаги оғир кайфияти ўз аксини топган. Ҳам маънавий, ҳам амалий изтиробларни тўласича тортган лирик қаҳрамон ўзининг хаста кўнгли ҳамма дарду балоларни кўрганлиги, шунинг учун энди у нариги дунёни тилаб қолганини айтади. Чунки, тангри ҳақи, унинг учун бу дунёнинг ҳеч бир сафоси қолмади.

Бу бир кичик ғазал бир дунё туйғуларни ўз ичига олган. Бу туйғулар ўзининг ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Улар кундалик ҳаёт кўринишларининг шоир қалбида туғдирган гулгулалари таъсирида юзага келганлар.

Аммо ҳаёт ҳамиша қайғули ва аламли бўлавермайди. Машаққатлар кетидан роҳатли кунлар ҳам келади. Тоғ йўлидаги қорларни

босиб ўтган кулфатзадалар водийга тушганларида ҳузурли дамларга ҳам етишдилар. Улар Яка ўланги деган жойга келганларида бу ердаги одамлар Бобурни ва унинг кишиларини меҳмондўстлик билан кутиб олдилар. Бу тўғрида Бобур ёзади: "Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят; андоқ совуқ ва қордин қутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ; андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ нон ва семиз қўйлар топмоқ ҳузурдурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур; фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар".

КОБУЛ БАҲОРИ

Хуросондан Кобулга етиб келганларидан сўнг бу ерда бир неча нохуш сиёсий воқеалар юз берди. Бобур уларни қатъият билан бартараф қилди. Бу ишлар саранжом топгач, Бобур ўз одамлари билан Борон, Чошбута, Гулбаҳор доманасига сайрга чиқди. Эрта баҳор. Қизил лола жомлари яшил япроқлар орасидан бош кўтарганлар. Дашт лоларанг гиламдек товланади. Эрталабки шабнам лолазорга ёрқинлик бағишлайди. Бу гўзалликдан турли-туман жониворлар шодланиб ўйнайдилар. Юзларни сийпалаб майин ел эсади.

Бобур даштнинг бир четида ўрнатилган хиргоҳ олдида, гилам устида ўтирипти. У ловиллаб ёнаётган оловдек яшнаган лолазор жозибасига маҳлиё. Узоқда бир неча одамлар лола термоқдалар. Оз фурсат ўтгач, улар қучоқ-қучоқ лола кўтариб келиб, Бобур хиргоҳи ёнига қўйдилар. Бобур бу одамларнинг биридан сўради:

- Лолазорда турлук-турлук лолалар очилур. Улар неча навъ бўлса экан?

Ҳеч ким бу саволга аниқ жавоб бера олмади. Чунки бирор киши бу масалага аҳамият бермаган эди.

- Санаб чиқингиз-чи, неча навъ бўлур, - деди Бобур.

Уч-тўрт киши лолазор сари кетдилар. Улардан бири иккинчиси-га йўл-йўлакай дер эди:

- Подшоҳ ҳазратларининг ажиб табиатлари бор. Лолаларнинг навъини билмоқ у кишига не керак?

- Бобур мирзо ҳам шоир, ҳам олим. Олим одамнинг табиати ҳар бир ҳодиса ва нарсанинг моҳиятини билмоққа интилуру. Менинг эшитишимча, Мирзо ҳар кун содир бўлаётган воқеаларни, кўрган-билганларини бир дафтарга битиб юрар эмишлар. Кейинчалик бу ёзувлардан катта бир китоб тузилса эмиш.

Ҳар иккала суҳбатдош шу йўсинда сўзлаша-сўзлаша лолазор

бўйлаб кўп кездилар. Бошқа одамлар ҳам даштнинг турли бўлакларида лола турларини аниқлаб юрардилар.

Бир қанча вақт ўтгач, ҳаммалари барча топилган навларини кўтариб Бобур хузурига келдилар. Ҳисоблаб чиқилганда, ўттиз тўрт нав бўлди. Бобур бу натижани ўз дафтарига ёзиб қўйди. У Кобул, Борон, Гулбаҳор навоҳийларининг баҳор латофатидан касб этган ажиб чиройидан жуда завқланган эди. Шу кайфиятни ифодалаб ўз дафтарига яна қуйидаги шеърни ҳам битди:

*Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзиси-ю Гулбаҳор.*

Бу жаннатасо гўзалликни тавсифлар экан, Бобурнинг кўз олдидан Фарғона қирларида ҳозир униб ётган баҳор гуллари; Андижон, Ўш, Наманган, Марғилон, Рошидон, Хўқон, Хўжанд, Исфара боғларининг гуллаб-яшнаган оғуши, Тошкент ва Дизак яқинидаги бепоён лозорлар, Самарқанд ва Кешнинг серунум далалари бирма-бир кечди. Она ер, туғилиб ўсган Ватан тупроғини ичикиб соғинди. Бу дард Бобурнинг кўнглини шунчалар босиб кетдики, унинг кўзларида тирқираб бир-икки томчи ёш айланди, боши айланиб, ёруғ дунё кўзига қоронғулашиб кетгандек туюлди. Ватандан абадий айрилиқ Бобурнинг қалбини ҳамиша тирноқ орасига санчилган зирапчадек ачитар эди. Ҳозир эса бу оғриқ авж олди. Аммо аччиқ ҳақиқатга тан бермай илож йўқ. Ана шу куйдирувчи туйғулар тугёнида Бобур ўз қалб ҳаяжонларини бирма-бир қоғозга тушира бошлади:

*Менинг кўнглумки, гулнинг гунчасидек таҳбатаҳ қондур,
Агарюз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур.*

*Агар ул қоши ёсиз боғ гаштин орзу қилсам,
Кўзумга ўқдурур сарв-у, кўнгулга гунча пайкондур.*

*Баҳору боғ сайрин не қилайким, дилситонимнинг
Юзи гул, зулфи сунбул, қомати сарви хиромондур.*

*Висоли лаззатидин рав топмоғлиғ эрур душвор,
Фироқи шиддатинда йўқса жон бермоқлиқ осондур.*

*Бошидин эрулур армони бирла ўлдум, эй Бобур,
Менинг наъшимни бори ул пари кўйидин айлондур!*

Баҳор ва ёр таърифи, Ватан иштиёқи, дилсўзлик изтиробларини тараннум этувчи бу газал 913 (1506-1507) йил баҳорида Кобил вилоятининг Борон, Гулбаҳор деган жойларидаги лолазор бағрида вужудга келган эди.

ДЎСТЛАР СУҲБАТИ

Бобур дўстлар суҳбатини хуш кўрар; уруш, сиёсий ғавғолар, хиёнат ва ҳарбий таҳликалардан озгина қутулган пайтларида, албатта, бирор шеър битар, шеър қадрини тушунган кишилар билан суҳбат қурар эди.

Бобурнинг яқинларидан бири Хўжа Калон. Унинг отаси Кичик Ҳасан ҳам Бобурга садоқат билан хизмат қилди. Хўжа Калон ҳам ҳаммиша Бобур билан бирга. Хўжа Калон урушда ботир, хизматда садоқатли, адолатли, хушсуҳбат, яхшигина табъи назми бор, дилкаш бир киши эди. 1525 йили Ҳиндистон юриши вақтида Бобур қўшини Бажур қўрғонини эгаллади. Бобур бу қўрғонни Хўжа Калонга топширди. Хўжа Калоннинг биринчи қилган иши асирларни озод қилиш, уларнинг аҳли аёлларини қайтариб беришдан иборат бўлди. Шу йили якшанба куни, муҳаррам ойининг ўн тўртинчисида Хўжа Калон туғ билан Бажур қўрғонига кетди. Лекин орадан бир-икки кун ўтар-ўтмас Бобур Хўжа Калоннинг суҳбатини қўмсаб қолди ва бу соғинчини бир форсий рубоийда ифодалаб, уни Хўжа Калонга жўнатди:

*Қарору аҳд ба ёр инчунин набуд маро,
Газид ҳажру маро кард беқарор охир.
Ба ишваҳои замона чи чора созад кас,
Бажур кард жуда ёрро зи ёр охир.*

("Менинг ёр билан аҳд ва қарорим бундай эмас эди-ку! Охирда ҳажри чақиб беқарор қилди мени. Замона ишваларига киши нима чора қила олади? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қилди". П. Шамсиев ва С. Мирзаев таржимаси).

Шундан кейин якшанба куни, сафар ойининг бошида, икки дўст Хўжа Калоннинг уйида учрашиб суҳбат қурдилар.

1525 йили жумадус-соний ойининг гуррасида (биринчи куни) Бобур Шоҳмансур бошлиқ Юсуфзай афғонийнинг улуғларига заррин тўнлар кийдирди, улар билан ўзаро яхши муносабатлар ўрнатилди тўғрисида келишиб олди.

Ўша ойнинг сешанба куни эди. Эрталаб Бобур подшоҳ ҳузурига сипоҳбошларидан бири Шоҳ Ҳасан Шоҳбек салом бериб кириб келди. У Бобурга ялинганнамо овоз билан сўзлай бошлади:

- Жаноб ҳазратим. Сизнинг июнатингиз беқийс, мурувват ва шафқатингиз беҳад бўлганидан, бир беадабона илтимосимни рад қилмасангиз.

- Не илтимосингиз бордур, эшитайин, айтингиз.

- Марҳаматингиз соясида ҳозир тирикчилигимиз фаровон, уруш алғов-далғовлари хийла тинчиган. Агар рухсати олий бўлса, бирикки беклар ва ичкиларни уйга меҳмонга чақирмоқчи эдим.

Бобур бу пайтларда нотоблиги туфайли чоғир ичмакдан воз кечган эди. Беклар Бобур подшоҳ ҳузурига чоғир ичмакни ўзларига эп кўрмай, Шоҳ Ҳасан уйида йиғилишмоқчи бўлганлар. Бобур Шоҳ Ҳасаннинг илтимосини қондириб унга рухсат қилди. Ўша куни Хўжа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар ва ичкилар Шоҳ Ҳасан уйида жам бўлуб, чоғир суҳбати қурдилар.

Ўша куни Бобур ўзининг яқинлари Юнус Али ва Гадои тағойларга деди:

- Менинг хануз чоғирдан парҳезим бор. Мен хушёр ўлтириб, йиғилганлар чоғир ича олмайдилар. Мен соппа-соғ туриб, бир бўлак ўзини масту хароб эта олмайди. Келинг, менинг қошимда ичинглар, мен бир оз вақт томоша қилиб, хушёрларнинг мастлар билан суҳбат ва муомаласи қандай бўлишини кўриб-билайин.

Бу таклиф чоғир хумори бўлиб юрган бекларга хўб ёқиб тушди. Чинор боғи дарвозаси ёнидаги Суратхонанинг шарқи-жанубида ўрнатилган оқ уйда(чодирда) ана шундай суҳбат тузилди.

Суҳбат жуда қизгин ва жонли бўлди. Хусусан Фиёс масҳара келиб кўп қизиқчиликлар қилди. Уни неча бор ҳазил қилиб йиғиндан ҳайдаган бўлдилар. У масҳарабозлик билан турли қилиқлар қилиб, яна қайтиб мажлисга кириб олар эди. Суҳбат хушчақчақлик билан ёқимли равишда ўтди. Бобур Шоҳ Ҳасан уйида жам бўлган улфатларга қуйидаги рубоийни ёзиб, Иброҳим чухра орқали жўнатди:

*Аҳбобки, базмида гулистон хастур,
Йўқ, лек алар базмида бизга дастур.
Ул жамъда гар ҳузурӣ жамъият бор,
Юз шукр бу жамъ беҳузур эрмастур.*

Ўша йили Рамазон ойининг сабоҳи ийд душанба куни юриш давомида Бобур ва унинг одамлари Ҳайбар кўталига келиб тушдилар. Бобур юриш ҳолати ва яна лозим ишлар тўғрисида бир фармон ёзиб Бажур кўрғонига, Хўжа Калонга жўнатди. Бу фармоннинг ҳошиясига (чеккасига) бир байт ҳам битди:

*Сабо ба лутф бигу, он ғизоли раъноро,
Ки сар ба кужу биёбон ту додаи моро.*

(Эй тонг ели, у гўзал оҳуға юмшоқлик билан айтки, бизни тоғ ва саҳроларга улоқтирган сенсен. П. Шамсиев ва С. Мирзаев таржумаси).

ШЕЪРЛАР ДЕВОНИ

1525 йили Заҳириддин Муҳаммад Бобур қирқ икки ёшда эди. У - ҳаётий тажрибага бой инсон. Жанговарликда маҳорат касб этган ҳарбий арбоб, сиёсатда ўткир ҳукмрон эди. Унинг шоирлик ва олимлик қобилияти ҳам камол топган. Ана шу пайтда Бобур ўз шеърларини йиғиб девон (шеърлар тўплами) тузди. Ўша йили Ҳофиз Миркотиб деган кишининг оға-иниси Самарқанддан Кобулга, Бобур ҳузурига келдилар. Қайтишларида улар орқали Бобур Самарқанд ҳукмрони Пўлот султонга ўз девонининг бир нусхасини юборди. Бу девоннинг охирига Пўлотхонга бағишлаб бир қитъа ёзиб қўшиб қўйди. Бу қуйидаги қитъадир:

*Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига.
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни, бор умид,
Солғой худой раҳми фўлод кўнглига.*

Бу қитъада шоир Самарқандни, унинг одамларини соғинганини ёзади; Бобурни соғинмаган, кўнгли пўлатдек қаттиқ одамлар бари-бир Бобурни эсларлар, деб умид қилади. Пўлот сўзи ("фўлод") Самарқанд ҳукмронининг оти бўлганидан, шоир лутф тушириб, Фўлоднинг кўнглига раҳм келиши тўғрисидаги истагини ҳам изҳор этади.

Бобур шеърларининг бир девонга жамъ қилингани тўғрисида "Бобурийя" ("Бобурнома")ни қўчирган котиб ("мусаввиди авроқ" - "варақларни қора қилувчи") ҳам хабар берган.

Бобурнинг шеърий мероси кўп эмас. Бобур шеъриятида ғазаллар ва рубоийлар асосий ўринни эгаллайди. Яна бир неча маснавийлар, туюқ, қитъа, фард ва муаммолар ҳам бор. Бобур шеърларининг асосий кўпчилиги эски ўзбек (туркий) тилида ёзилган. Яна Бобурнинг форс ва урду тилида ёзилган шеърлари ҳам бор.

Бобур шеърларининг мавзуси ранг-баранг. Севгили ёр тавсифи, муҳаббат дардлари, айрилиқ изтироблари ва висол севинчлари, севгида садоқат, вафодорлик ва фидокорлик Бобур лирикасида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Аммо Бобур шеъриятида ВАТАН мавзуси бош ўринда туради. Лирик қаҳрамон Ватандан мангу жудоликнинг оғир азобларини тортади. Унинг ҳасрат ва фиғонларида она ер соғинчи, унга талпиниб интилишлар, Ватанга етиша олмай чекаётган изтиробларнинг акс садоси эшитилиб туради. Шоир ўз она юртини қолдириб кетишга мажбур бўлганидан қаттиқ куйинади, бунга толе йўқлиги, юзи қаролик деб талқин қилади”.

*Толё йўқи жонимға балолик бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолик бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролик бўлди.*

Тақдир ва шароит ҳукми қатъий. Одамнинг шахсий интилишлари ҳаётнинг қатъияти олдида ожиз. Шунинг учун ёру диёрдан айрилган лирик қаҳрамон қанчалик куйиб-ёнмасин, ўз қисматига буйсунмай иложи йўқ”.

*Кўндин бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзаи бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин кетаримда ихтиёрим йўқтур.*

Бобур ўз она ери Фарғона ва Мовароуннаҳрни ташлаб, Кобул ва Ҳинд сари йўл олганида, у ерларда муттасил қолмоқни кўзда тутмаган эди. У охири, албатта, ўз Ватанига қайтмоғига ишонган.

*Беқайдмену хароб-у сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.
Кобулда иқомат этди Бобур, дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқийм эрмасмен.*

Лекин ҳаёт ҳукми ўзгача бўлди. Бобур Кобулдагина эмас, балки Ватанидан янада йироқроқ Ҳинд элида, Агра шаҳрида дунёдан ўтди. Уни Аграда ерга топширдилар. Кейинчалик, Бобурнинг васиятига кўра, унинг ҳокими Аградан Кобилга келтириб қайта дафн этдилар. Ҳар ҳолда Кобил Аграга қараганда Фарғона ва Самарқандга яқинроқ. Ҳозир Бобур оромгоҳи ўрнашган жой Кобул шаҳрининг энг обод ва кўркем еридир. Уни "Боғи Бобурий" деб атайдилар. Кобул халқи бу боғни зиёратгоҳ ва истироҳатгоҳга айлантириб юборган.

Бобур ҳаётни, гўзалликни севар, уни ниҳоятда қадрлар эди. Ёр гўзаллиги, севгувчи қалбга бой туйғулар бағишловчи маҳбубанинг гўзал хатти-ҳаракати, нозу жилвалари, унинг ошиқ кўнглига етказган шодлик ва озорлари, нимаики гўзаллик ва севги билан боғлиқ бўлса, шуларнинг ҳаммаси Бобур шеърларида ўзининг латиф тасвирини топган. Бу шеърларнинг лирик қаҳрамони фидокор ошиқ. У ўз севгисида ҳамиша барқарор. Бу севгида қандай оғир дардларга мубтало бўлмасин, у тоқат қилади, чидайди, ёр марҳаматига умид қилади, шу марҳаматни орзиқиб кутади.

*Хазон япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларуҳ, бу чехраи зардим.*

Ушбу байтда ошиқнинг айрилиқ азобларини чека-чека хазон барги сингари сарғайиб кетган чехраси лоларуҳ маҳбубанинг оташин рухсорига зид қўйилган. Хазон бўлган барг оёқ остида ётади. Бу барг тупроқда ётганича бошини юқори кўтарган, мағрур маҳбубанинг қадами бошимга тегармикан деб интизор. Шу саодатни маҳбубдан ёлвориб илтижо қилади, аммо шунга етиша олмай доғда қолаверади:

*Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёгингга тушуб барги хазондек қанча ялбардим.*

Ўшанда ҳам садоқатли ошиқ ўз севгилисидан хафа бўлмайди, унга шоду хуррамлик тилайди:

*Латофат гулшанида гул каби сен шоду хуррам қол,
Мен арча даҳр боғидин хазон япроғидек бордим.*

Кейинги мисраларда шоир лирик қаҳрамоннинг кундалик турмушдаги аҳволини тасвирлайди. Унинг аянчли аҳволи нафрат кўзғат-

гудек, аммо севгувчи қалб кишиларнинг бундай муносабатига бепарво, аксинча, улуснинг ундан юз ўгирганларига шуқр қилади:

*Хазондек қон ёшим, сориг юзимдин эл танаффулда,
Баҳар ранги, биҳамдиллаҳ, улусдин ўзни қутқардим.*

Бу ғазалнинг якунловчи байтлари катта ҳаётий умумлашмаларга эга. Унда лирик қаҳрамон ўзининг бебахтлигидан шикоят қилади; осмон варақларини қанчалар титкиламасин, бахт юлдузини топа олмаганидан нолийди:

*Не толеғдур мангаким, ахтари бахтим топилмайди,
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардин ахтардим.*

Шеър лирик қаҳрамоннинг турмуш зарбаларига чидами, унинг эл таъна ва таърифига бепарқ экани, турмушнинг кўп синовларидан ўтиб, ана шундай фазилатларни касб этганининг эътирофи билан тугалланади:

*Улуснинг таъну таърифи манга, Бобур, баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ёмон яхшидан ўткардим.*

Шундай қилиб, олти байтда шоир ҳам севги изтироблари, ёр бепарволиги, ошиқ садоқати ҳам турмушнинг барча аччиқ-чучукларига муносабатини билдиради, ишқ ва ҳаёт дарсидан таълим беради. Бу ғазалнинг ҳажми қисқа, ифода услуби содда, мисралари равон, баён этилган туйғулар ўз ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги ила жозибали.

Ана шундай ҳол Бобур шеърларига хос хусусиятлардир. Бу шоирнинг шеърый мактубларида ҳам кўзга ташланиб туради.

Ошиқ ўз севгилисига сабо орқали паём - хабар йўллайди. Унда севгувчи қалбнинг ўз маҳбубаси сари интилишлари, уни зориқиб соғингани, ёрнинг бепарволигидан гинахонлик шоирона тасвирини топган.

*Сабо, ул гул ҳаримиға гузар қил,
Менинг хошимдин ул гулга хабар қил.*

*Саломим еткур ул оромижонға,
Яна мундоқ дегил ул дилситонға:*

*Юзунгни кўрсатиб кўнглумни олдинг,
Олиб кўнглимни кўздин мени солдинг.*

*Дегил, дилдорлиқ мундоқ бўлурму?
Тариқи ёрлиқ мундоқ бўлурму?*

*Сени мундоқ тасаввур қилмас эрдим,
Бу янглиғ раҳмсиз ҳам билмас эрдим.*

*Сени деб барча оламдин кечибмен,
Рафиқу ёру ҳамдамдин кечибмен.*

*Замоне қилмадим сендин фароғат,
Вале бордур сенга мендин фароғат.
Мени аввал ўзунга ҳамдам эттинг,
Яна билмам, нега номахрам эттинг...*

*Сени севмаслигингни жазм этурмен,
Бош олиб ўзга бир сори кетурмен.*

*Агар ботроқ юбормассен жавобим,
Бу хатдин ортуқ ўлур печу тобим.*

Бошқа шеърый мактубларда ҳам лирик қаҳрамон кечинмалари гўзал ва раvon ифода этилади. Бобурнинг шеърый мактублари чин инсоний муҳаббатнинг ёлқинли ҳаяжонларини ифодаловчи муҳаббатномалардир.

Бобур кўп шеърларини бевосита кундалик турмуш воқеаларининг таъсири остида ёзган. Бунинг баъзи мисоллари юқорида келтириб ўтилди. У мисоллар “Бобурнома”даги Бобурнинг ўз ҳикояларидан олинган. Шунинг учун мутлақо ишонарлидир. Бу шеърлар Бобур ижоди тарихини яратишда муҳим аҳамиятга эга. Бу вазифа ҳали ўз ижросини кутмоқда.

Бобурнинг шеърый ижоди XVI аср эски ўзбек (туркий) тилида яратилган шеъриятнинг ёрқин намунаси дир. У ўзбек адабий тилининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шу жиҳатдан Бобур ўзбек тилидаги дунёвий адабиёт, адабий тилнинг шаклланиши ва ривож топишига салмоқли ҳисса қўшган шоир, шеъриятда улуг Навоий яратган анъаналарнинг давомчиси бўлган ижодкор сифатида танилгандир.

Бобур лирикаси, унинг ғоявий-бадиий хусусиятлари, адабий тили, образлар системаси, уларнинг бадиий талқини алоҳида тадқиқот мавзулари бўлмоғи керак.

НОЎРИН ҲАЗИЛ

Тўққиз юз ўттинчи йил сафар ойининг ғурраси. Жумъа. (1525 йил, 17 ноябрь).

Бобур ўз қўшини билан Ҳиндистон сари йўл олган пайт. Қўшин дарё соҳили бўйлаб боради. Бобур ўз яқинлари билан гоҳо қирғоқда, гоҳо дарёда - кемада борар эди.

Ҳаво очиқ. Дарё шамоли ғир-ғир эсади. Кенг дарё текис ва жим оқади. Кема қирғоққа яқин ерда оҳиста сузади. Бобур ва унинг гуруҳи кема ўргасида, гиламлар тўшалиб, кўрпачалар солинган шинам бир жойда суҳбат қурмоқдалар. Уларнинг кўпчилиги таъби назми бор кишилар. Айниқса Шайх Абдул Воҳид, Шайх Зайн, Мулло Алихон, Турдибек Хоксор бадиҳа (тўсатдан, олдин тайёргарлик кўрмасдан) шеър айтмоққа моҳирдирлар. Шеърхонлик бошланиб кетди. Ўтирганлардан бири Муҳаммад Солиҳнинг бир байтини ўқиди:

*Жоеки, пу боший дигареро чи кунад кас,
Маҳбубийи ҳар ишвагареро чи кунад кас.*

(Ҳар бир ноз-карашмачини не қилсин киши; сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши. П. Шамсиев ва С. Мирзаев таржимаси). Шу байтга ўхшатма қилиб шеър айтув бошланди. Ҳар ким ўз билганича шу қофия, шу вазнда бир байт айтар эди. Ҳазил-мутойибали байтлар ҳам айтилди. Бобур ўзининг доимий ҳазилкаши Мулло Алихонга атаб бир кулгили байт тўқиди:

*Монанди ту мадҳушу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкуну мода хареро чи кунад кас.*

(Сенга ўхшаш ҳуссиз карни нима қилсин киши. Ҳар бир ҳўкизга ўхшаган урғочи эшакни нима қилсин киши. П. Шамсиев ва С. Мирзаев таржимаси).

Бобур илгари ўзининг ҳар бир ёзган шеърини, хоҳ жиддий, хоҳ ҳазиломуз бўлсин, кўчириб ёзиб, сақлаб қўйгувчи эди. "Мубаййин" асарини ёзаётган вақтида маза-бемаза шеър айтмоқнинг

даркор эмаслиги Бобурнинг кўнглидан ўтди. У ўзича ўйлади: "Ҳайф бўлмай ул тилдинким, мундоқ алфозни (сўзларни) дарж қилмай, яна фикрини қабиҳ сўзларга харж қилмай; ва дариф бўлмай ул кўнгилдинким, мундоқ маоний зухур этмай (маънолар кўрсатмай), яна зишт (хунук) хаёллар анда хутур этмай (пайдо бўлмай)". Шундан буён ҳажв ва ҳазил шеърга Бобурнинг майли бўлмас ва мундоқ шеърлар айтмоқдан ўзини тийган эди. Аммо ҳозир кемадаги шеърхонлик ҳазил-мutoйиба йўлига ўтиб кетган, ўз аҳди хотиридан кўтарилиб, ҳалиги байтини айтиб юборди.

Бобур айтган байт кулгига сабаб бўлди. Ўлтирганлар ичидаги нозик дидли кишилар одоб юзасидан жилмайиб кўя қолдилар. Баъзилар эса хушомад учун қойил қолгандай бўлиб қотиб-қотиб кулар эдилар. Бундай кулгининг ясама эканини пайқаб олмоқ қийин эмас. Аммо чоғир ва хуш кайфият буни пардалаган эди. Ҳамсуҳбатларининг муносабати қандай бўлганидан қатъи назар, Бобур қилинмаслиги лозим бўлган иш, айтилмаслиги керак бўлган гап юз берганини фаҳмлади ва хижолат чекди.

Орадан бир-икки кун ўтди. Сафар аҳли Биграмада тўхтадилар. Бу ерда Бобур қаттиқ касал бўлди. Иситма авж олди. Йўтал бошланди. Ҳар йўталганда у қон тупура эди. Бобур бу касаллик қон таркибидаги ўзгариш сабабли пайдо бўлган, деб билди.

Гиламлар тўшалган кенг, шоҳона хиргоҳ. Тўрда, юмшоқ кўрпада бетоб Бобур мирзо ётипти. Унинг ранглари ола қизил. Иситма тоби баланд. Беморнинг ёнида табиб баъзи дори-дармонларини кўйиб муолажа қилмоқда. Мулозимлар хизматда. Шу вақт бетоб подшоҳнинг ҳолидан хабар олмоқ учун уч-тўрт киши хиргоҳга кириб келдилар. Улар орасида Мулло Алихон ҳам бор. Бобур келганларнинг саломига енгил бош тебратиб алик қилди. Бир оз ҳол-аҳвол сўрашиб, яхши истаклар изҳор этилгач, келганлар кетмоққа шайландилар. Шунда Бобур уларга тўхтанг деб ишора қилди. Сўнг у ёстиги тагидан бир қоғоз олиб Мулло Алихонга узатди ва икки йўтал орасида бўғиқ овоз билан деди:

- Ўқингиз. Бу шу бугун битилган истиффор (тавба)дир.

Мулло Алихон одоб билан Бобур узатган қоғозни унинг қўлидан олди ва баланд овозда, ёқимли қироат билан ўқий бошлади:

*Не қилайин, сенинг билан, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур.
Неча яхши десанг, бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу, бири ёлғондур.*

*Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.*

Шеърни тинглаганлар Бобурнинг бу ёзган қитъаси кемада айтилган ҳазил байтдан тавба қилиб ёзилганини дарҳол тушундилар. Улар Бобурнинг кўнглини кўтарувчи сўзлар айтиб, сўнг у билан хайрлашиб, хиргоҳдан чиқдилар.

Бобурнинг кўнглидан кечган эдики, у ўз аҳдини унутиб, ўша ноўрин ҳазил байтни айтиб, густоҳлик қилди. Сўзини бузгани учун эса унга нотоблик келди. Энди у бундан буён ушандай нолойиқ ишлардан кўнглини тиндирган ва бу янглиғ бемаъни шеърлар ёзadиган қаламини синдирган эди.

ҲИНДИСТОН ФАТҲИДАН СЎНГ

Панипат ёнидаги катта урушда Бобур кўшини ғолиб чиқди. Ҳинд подшоҳи Иброҳим Лодийнинг 100 минг кишилиқ кўшини енгилиб, қочди. Иброҳим ўзи жанг майдонида ҳалок бўлди. Бобур Деҳли ва Аграни қўлга киритиб, Ҳинд мамлакатини ўз ихтиёрига ўтказди. Тўққиз юз ўттиз иккинчи йил ражаб ойининг йигирма тўққизиди, душанба куни (1526 йил 12 май) Бобур Ҳиндистон учун курашда қатнашганларга хазинадан совғалар улашди; Хуросон, Кошгар, Ироққа ҳам совғалар жўнатилди; машойихга наэрлар тортиқ этилди.

Лекин ҳали бутун Ҳиндистон бўйича ҳукм юргизишга вақт эрта. Агра ва Деҳлидан бўлак қўрғонлар қўлга олинмаган. У қўрғондагилар беркиниб олганлар. Яна улар Баҳорхон деган кишига Султон Муҳаммад деб лақаб қўйиб, уни подшоҳликка кўтарганлар.

Ҳаво ғоят иссиқ. Атрофдаги кентларда бетартиблик. Озиқ-овқат, ем-хашак етишмайди. Унинг устига боди самум (иссиқ, кучли шамол) эсади.

Кўп одамлар касалланиб, ўла бошладилар. Шунинг учун Бобур кўшинидаги баъзи беклар, баъзи йигитлар кўнгиллари совиб, Ҳиндистондан кетмоқ хаёлига тушиб қолдилар. Ваҳоланки, Ҳиндистонда қилиниши лозим ишлар ҳали жуда кўп. Эгалланган жойларга бошлиқлар тайинлаб, у ерларда тартиб ўрнатмоқ керак. Ҳали олинмаган қўрғонларни олмоқ, у ерлардаги одамларнинг - тўғриларнинг кўнглини кўтариб, эгриларини сиёсат билан босмоқ лозим. Мамлакатда мунтазамлик барпо қилмоқ, алғов-далғовларга чек қўймоқ даркор. Шундай фурсатда ишонган кишиларининг

Бобур билан бирга бўлмай, ундан узоқлашув хаёлига тушганлари унга анча таъсир қилди.

Аградаги катта бир дарахтзор. Вақт намози аср билан намози шом ораси. Қалин дарахтлар иссиқни сал пасайтирадилар. Аммо ҳаво жуда дим. Улкан шохлари кўкка бўй чўзган дарахтлар оралаб икки киши секин сайр қилади. Улар Бобур ва унинг яқин арбобларидан бири. У - оқ, калта соқоли ўзига ярашган нуроний бир мўйсафид. Бу киши ҳозиргина Аҳмадий парвоначи, Вали ҳозинларнинг илтимосини Бобурга етказди. Уларнинг Ҳиндистонда қолмоққа раёйлари йўқ. Кетмоққа ижозат сўрайдилар. Хўжа Калон ҳам Фазнага кетмоққа рухсат сўрамоқда.

Бобур бу гапларни диққат билан тинглади. Бобур ўз арбобининг сўзларини эшитиб, бир оз жим борди. Сўнгра у сўхбатдошига кўнглидаги фикрларини айта бошлади. Бобурнинг овози бўғиқ, чехраси жиддий, кўнгли гинали. У гўё ўзига ўзи сўйлаётганга ёки овоз чиқариб ўйлаётганга ўхшаб гапирар эди:

- Кетмоқ тўғрисидаги сўзларни улуғ ёшли, тажрибали беклар айтганда, айби йўқ эди. Чунки ақл-ҳуши бор одам тўғри-нотўғри, яхши-ёмоннинг фарқига бориб, сўнг бир фикрга келади. Кичик-киримлардан бундай гапларнинг чиқмоғи ноўриндир.

Мўйсафид Бобурнинг бу фикрларини бош ирғаб тасдиқлар, аммо Бобурнинг фикрлов оқимига халал бермаслик андишасида жавоб қайтармас эди. Бобур давом этди:

- Кобулдан отланаётганимизда кичик-киримдан бир нечани бекликка кўтардик. Менинг булардан кутганим шундай эдики, мен ўтга, сувга кирсам-чиқсам, булар ҳам кўрқмай мен билан бирга киргайлар ва чиққайлар. Мен ҳар сорига борсам, улар мен билан бирга бўлғайлар. Йўқки, хилофи мақсудим сўз айтгайлар. Ҳозир бирор ишни кўзда тутиб, кенгаш қилсак, улар ўша кенгаш битмай турибоқ у сўз ва қарордан қайтадилар.

Бобур оғир изтиробда. Ҳақиқатан, ишониб ўзига яқинлаштирган одамлари қаршисига иш тутсалар, қандай қилиб изтиробга тушмасин киши!

Ўша куни кечкурун Бобур Аграда катта бир кенгаш чақирди.

Подшоҳнинг шароитга кўра яхшигина безатилган хонаси. Атлас кўрпачалар тўшалган. Юқорида тахттоҳ. Тахт ёнида ҳар бир кўшинбоши, бек ва бошқа амалдорларнинг ўз мавқеларига яраша ўринлари. Ҳамма ўз ўрнида ўтирипти. Хонага Бобур подшоҳ кириб келди. Ўтирганлар "дуув" этиб ўринларидан турдилар. Бошлар таъзимга эгилди. Подшоҳнинг кайфияти нохуш, унинг жиддий нигоҳида

кескинлик сезилади. Расм-русумлар ижросидан сўнг Бобур тахтга бориб ўтирди. Ҳамма яна ўз жойини эгаллади. Бобур сўз бошлади:

- Салтанат ва жаҳонгирлик беасбоб ва қурол даст бермас. Подшоҳлик ва амирлик бенавқар ва вилоят мумкин эмас. Неча йил ҳаракатлар қилиб, машаққатлар кўриб, узоқ ерларни босиб ўтиб, қўшин тортиб, ўзимизни жангу жадалларга солиб бу ерга келдик. Тангрининг инояти билан кўп сонли душманни енгиб, мундоқ кенг мамлакатларни олдик. Ҳозир нима биздан зўр келдики ва қандай зарурият туғилдики, мундоқ жон чекиб тортиб олгон вилоятларни ҳеч бир сабабсиз ташлаб кетсак. Яна қайтиб бориб, Кобулда қўли торлик ташвишига ўзимизни мубтало этсак. Ҳар ким давлат истаса, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасин; ҳар ким тоқат келтира олмай, кетарга юз қўйса, бормогидан қайтмасин.

Йиғинга чукур тинлик чўкди. Ҳамма уйга ботган. Бобур кўпчилик ўзининг кетмоқ раъйдан қайтар, деб кутган эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Гарчи ҳозир ҳеч ким чурқ этмай ўтирган бўлсада, Бобур кетмоқ истагида бўлганларнинг қарори қатъий эканини фаҳмлади. Бу одамларнинг қарори юзларида ойнада кўрингандек равшан кўриниб турар эди. Улар орасида Хўжа Калон Кобулдан чиқиб, Иброҳимни босиб, Аграни олгунгача яхши борди, мардона сўзлар айтди ва соҳибҳимматлик билан иш тутди. Лекин Аграни олгандан кейин бир неча кун ўтгач, унинг раъйи ўзгарди, кетмак қарори унда қатъий бўлиб қолди.

Бобур Кобулга совғаларни элтмоқни Хўжа Калонга топширди. Унинг қўшини қалин бўлгани учун Фазна, Гардиз, Султон Масъудий ҳазорони, Ҳиндистондаги Кухром парганасини Хўжа Калонга берди. Хўжага Миримиронга ҳам Кобулга қайтмоққа руҳсат қилди.

Йиғилиш тугагач, ҳамма бир-бирларига хушлик, омонлик тилаб тарқалдилар.

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Яна Аградаги дарахтзор. Унинг бағридаги салқин йўлкада Бобур ва унинг мўйсафид арбоби сайр қилиб суҳбат тутмоқдалар. Бобур ўзининг узоқ йиллик, синалган дўсти Хўжа Калоннинг кетмоқ қароридан хафа. Энг яқин дўстлар ҳам, вақти келиб, ўзликни дўстликдан устун қўядилар. Кун аста-секин муҳитга чўкмоқда. Осмон юзасини қоронғилик тумани қоплаш вақти яқинлашмоқда.

Бобур ўз суҳбатдошига деди:

-Хўжа Калон Ҳинддан мутанаффури эди. Унинг кетар чоғи уйининг деворига ёзган байтини эшитдингизми?

- Йўқ, тақсирим.

- Бўлмаса, мана, ўқингиз.

Бобур қўйнидан бир қоғоз олиб суҳбатдошига узатди. Мўйсафид киши подшоҳнинг қўлидан қоғозни одоб билан олди ва уни кўзига яқинлаштириб, ўқиди:

*Агар ба хайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сиеҳ рўй шавам, гар ҳавойи Ҳинд кунам.*

(“Агар соғ-саломат Синддан ўтиб кетсам, Ҳиндни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин”. П. Шамсиев ва С. Мирзаев таржимаси).

- Қофияни ҳўб туширган. Эҳтимол, юзи қоралигидан тавба қилаётгандир, - деди мўйсафид киши бу шеърдан туғиладиган ёқимсиз таассуротни юмшатмоқ мақсадида.

- Йўқ, - деди Бобур қатъий равишда, - бу байт Хўжа Калоннинг юзи қоралигига иқроридир. Чунки, - давом этди Бобур ўз фикрини шарҳ этиб, - биз Ҳиндистонда туриб, мундоқ зарофатомез байт айтмоқ ва битмоқ кўринмаган бир ҳол. Кетмоғидан бизга оғирлик бўлди, бу хил зарофатдан икки бор малол етди.

Мўйсафид киши сукут сақлади. У Хўжа Калоннинг қилмишидан Бобурнинг ранжиганини билар, аммо у ўша ранжнинг мунчалик очиқ баённи кутмаган эди. Бобурга оғир ботган нарса - Хўжа Калоннинг Бобурни ташлаб кетаётгани эмас эди. Дўстлар хиёнати, мураккаб пайтларда ишонган кишиларнинг юз ўгиришлари, ҳатто тескари иш тутишларини кўп кўрган Бобур, эҳтимол, Хўжа Калоннинг кетмоғини хушёрлик билан қабул қилар эди. Ҳозир Бобурга оғир ботган нарса - Хўжа Калоннинг Ҳиндистонга тил тегизгани эди. Бобур Ҳиндистонни ўз тақдири деб қабул қилди, унга дил боғлади. Бобурнинг қўнгли бу ажойиб ўлкани обод ва мунтазам қилмоқлик иштиёқи билан тўла. Шундай ҳолатда бу ўлка шаънига беўрин айтилган таъна Бобурга малол келди.

- Мана бу жавобни Хўжа Калонга йўлласангиз, - деди Бобур ва бошқа бир қоғозни қўйнидан олиб суҳбатдошига узатди. Мўйсафид қоғозни Бобурнинг қўлидан аста олди.

- *Ўқингиз, - деди Бобур.*

Мўйсафид қоғоздаги шеърни ўқий бошлади:

*Юз шукр де Бобирки, кариму ғаффор,
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.*

Мўйсафид Бобурга таъзим қилди. У подшоҳнинг бу шукронаси-ни чин юракдан маъқуллар ва олқишлар эди.

- Давом этингиз, - деди Бобур жилмайиб.

*Иссиқлиғига гар сенга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг, Ғазни бор.*

Иккала суҳбатдош хандон ташлаб кулиб юборишди. Бу байт Ҳинд иссиғига чидай олмай. Ғазнига кетган Хўжа Калоннинг совуқ ишига истеҳзо эди.

ТАВБА

Ҳиндистонда ҳали ҳарбий ҳаракатлар тўхтагани йўқ. Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда жанглар бўлиб туради. Шароит ҳамиша хушёр ва курашга тайёр турмоқни тақозо қилади.

Бобурнинг фикрида муҳим андишалар ҳукмрон эди. Ҳиндистон ҳали тамомила қўлга кирган эмас. Қўшин олдида катта ҳарбий вазифалар турипти. Ўлкани тинчитмоқ, унинг аҳолисини ўз томонига тортмоқ, юртда хавфсизлик ва тартиб ўрнатмоқ, ободончилик ишларини бошламоқ керак. Ана шундай кечиктириб бўлмай-диган ишлар турганда ғолиблар ғалабадан маст бўлсалар, ишрат чоғиридан ичиб, бадмастлик қилсалар, ярашадими? Ўйлаган режаларни амалга ошириш мумкин бўладими? Аксинча, мағлубиятга мубтало бўлиб қолмайдиларми? Шунинг учун ҳозир чоғир ичмоқдан тавба қилиш шарт бўлиб қолди. Ҳеч бўлмаса бир оз фурсатга шундай қилмоқ зарур.

Кечки овқатдан сўнг Бобур ўз хонасига чекинди. Бу хона шинам ва безакли. Катта гилам тўшалган. Унинг ўртасида кичик бир мез (хонтахта). Унинг тўрт томонига кўрпачалар солинган, парқулар қўйилган. Мез устидаги қандилда шамлар ёнади, қоғоз, қалам, давот тайёр. Бобур мез ёнига ўтирди. У бир варақ қоғозни олдига қўйиб, сал ўйланиб турди-да, сўнг қўлига қаламни олди, уни давотга бир ботириб, секин-секин қоғоз юзасига ёза бошлади:

*Чанд боший зи маоний мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест, бичаш!*

(“Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан, тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам татиб кўр”. П. Шамсиев ва С. Мирзаев таржимаси).

Бобур ёзишдан тўхтади. Ёзганини ўқиди. Сўнг бир жилмайди. У туркий тилда ёзмоқчи эди. Беихтиёр форсий тилда ёза бошлапти. Бобурнинг она тили туркий бўлса-да, у форсийни ҳам она тили каби мукамал билар, бу иккала тил - туркий ва форсийнинг гўзаллиги ва бойлигидан нашла қилар, барабар севар эди. Бобур ва унинг яқинлари ўзаро ҳам туркий, ҳам форсийда сўзлашардилар. Бобур ўзининг кундалик ёзувларини туркий тилда олиб борар, расмий ҳужжатларни эса форсий тилда эълон қилар эди. Чунки Ҳиндистон, Афғонистон ерларида туркийга қараганда форсий тил кенгроқ ёйилган. Аммо Бобур қўшини ичида туркий тил кўпроқ ишлатилар, чунки қўшин асосан туркий халқлардан ташкил топган эди. Бобур ҳозир форсийда бошлаган шеърини туркийда давом эттира кетди:

*Неча исён била олудалигинг,
Неча хирмон аро осудалигинг,*

*Неча нафсингга бўлурсен тобиъ,
Неча умрингни қилурсен зойиъ.*

*Нияти ғазв ила ким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунгга кўрубсен.*

*Кимки, ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки, нетар.*

*Дур этар жумла маноҳийдин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин.*

*Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин!*

*Олтину нуқра, суроҳийю аёқ
Мажлис олоти тамомин ул чоқ -*

*Ҳозир айлаб барини синдирдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндирдум.*

Эртаси куни эрталаб, нонуштадан сўнг, Бобур ўз одамларини йиғиб, уларга бу шеърни ўқиб берди ва уларни ҳам чоғир ичмак-

дан тавба қилишга чақирди. Ўша кун кечгача ва индин эрталабгача беклар ва ичкилардан, сипоҳий ва сипоҳий бўлмаганлардан уч юзга яқин киши чоғир ичмакдан тавба қилдилар. Бобурнинг буйруғига кўра, чоғирларга туз солиб улардан сирка қилинадиган бўлди. Олтину кумушдан ясалган май идиш ва қадаҳлар ҳамда бошқа асбобларни ерга уриб, пора-пора қилиб, ҳар бири мискину бечораларга берилди, одамларнинг кўпи тавба шарафига зришиб, чоғир ичишдан бутунлай қайтди. Яна тинч сақланган мамлакатда мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин ва келтирмасин, деб буюрилган эди. Фармон "подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, тожик, араб, ажам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ, бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар", деб яқунланар эди.

ТУРМУШ ВА ИЖОД КУНДАЛИКЛАРИ

Ҳарбий юришлардан бири давомида Бобур йўл узра Кутила кўли устидан чиқди. Бобур бу кўлни жуда завқ билан томоша қилди. Кўлнинг бир томонига тоғ этаги келиб ёпишган. Бошқа томонидан Монас суви келиб қуйилади. Кўл жуда кенг, бу томонида туриб, нариги томонини кўриб бўлмайди. Ўртасида катта орол, унда баландлик бор. Бобур табиатнинг бу ғаройиб манзарасини меҳр билан томоша қилди. У умуман табиат гўзалликларини чуқур ҳис қилар, улардан катта завқ олар эди.

Бобур кўлни сайр этиб, сўнг йўлда давом этди. Йўлда ўғли Ҳумоюн ўрдусига келиб тўхтади. Бу ерда озроқ истироҳат қилиб, таом еб, Ҳумоюн мирзога ва унинг бекларига сарполар кийгизди. Сўнгра кечга яқин Ҳумоюн билан хайрлашиб, яна йўлга чиқди. Йўл узра бир жойда тунаб, тонг отгач, Кўхрий парганасидан ўтдилар ва тўдага етиб келдилар. Бу ерда Бобурнинг ўрдуси жойлашган эди. Тўдадан ўтгач, Бобур ўз одамлари билан Бусовар ва Жўса ораллиғида тоғнинг тумшуғида пайдо бўлган булоқ бўйида тўхтади. Кўшин бундан муқаддам шу булоқ бўйидан ўтганда Турдибек Хоксор булоқни таърифлаб шеър ёзган эди. Ҳақиқатан, бу таърифга сазовор жой. Бу булоқнинг суви тоғ этагидан қайнаб чиқмоқда. Атрофи кўм-кўк майсазор. Бу манзара Бобурга хуш келди. Бобур шу булоқ атрофини йўнилган тошлар билан ўраб, ҳавз қурмоқни буюрди.

Сафардошлар давра қуриб булоқ бўйида суҳбат қилмоқдалар. Атрофга қоронғилик чўккан. Шамлар ёруғида қайнаб чиқаётган булоқ тўлқинлари сирли жимирлайдилар. Тун шамоли гир-гир эсади. Суҳбат қизгин. Айниқса Турдибек Хоксор хуш кайфиятда. Чунки унинг олдинги гал ушбу чашмани таърифлаб ёзган шеъри подшоҳга маъқул тушган. Ҳавз қурилиши тўғрисидаги буйруқ ҳам таърифга монанд бўлди. Бобур кечаги Кутила кўлининг манзараси, бугунги булоқ гўзаллиги ва унга ёпишган тоғ тумшугининг ўзига хос улугворлигидан таъсирланди. Бу латофатли кўринишлар тўғрисида ўйлар экан, у Ҳиндистон табиатининг бой ва хилма-хиллигига тан бериб ўтирар эди. Кўлларни бир-бирига уловчи ариқлар қазилса, боғлар, экинзорлар яратилса, бу ўлка қанчалар обод бўлиб кетар эди. Унинг учун бу ерлардаги халқ билан ҳамжиҳат бўлмоқ керак. Ваҳоланки, ҳозир бу ўлкадаги кўпчилик одамлар келган фотиҳлардан қаттиқ хурқадилар. Ҳатто Бобур ўз одамлари билан Кутила кўлига яқинлашганида, маҳаллий одамлар кўл соҳилидаги кичик кемаларга ўтириб, кўлнинг ўртасидаги баландлик сари қочган пайти ҳам бўлди. "Иншооллоҳ, - деб фикр қилди Бобур, - бу кунлар ўтиб кетар. Бу янги ўлкамизда кўп ободончилик ва фаровонлик ишларини амалга оширармиз". Бобур ўз фикрларини йиғиб олиб яна суҳбатдошлари гурунгига кўшилди. Турдибек Хоксор ҳар сўзида:

"Чун жоме кардаам номе мебояд монд" (Бу жойни ёқтирган эканман, унга ном қўймоқ керак), дер эди.

Абдулла деган киши унга жавобан: "Чашмаи подшоҳийи Турдибек хушкарди" ("Турдибекка ёққан подшоҳона булоқ") деди. Кулги кўтарилди. Турдибек дарвиштабиат киши эди. Унинг Хоксор тахаллуси билан ёзган шеърлари кўпчиликка аён. Бу чиройли ва сермаъно шеърлар Бобурга ҳам манзур эди. Бобур Турдибекнинг суҳбатини ёқтирар ва уни дарвишликдан чиқариб, сипоҳийликка ўтказиб қўйган эди.

Эртасига эрталаб Бобур ва унинг одамлари йўлда давом этдилар. Атроф нотинч. Раъно Санго бошлиқ муҳолифлар ҳам ҳали у томондан, ҳали бу томондан ҳужум қилиб турардилар. Турмуш ўзининг ўнқир-чўнқир йўлидан олдинга боради. Дехлидан Ҳумоюннинг бир қисм хазинани берухсат сарф этгани тўғрисида хабар келди. Бобур буни эшитгач, Ҳумоюнга танбеҳ бериб, бир хат ёзиб жўнатди. Шаъбон ойининг ўн бешинчи кун Ироққа шаҳзода Таҳмаспга элчилар жўнатилди.

Ўша кунлари бир қулай вақт топиб Турдибек Хоксор Бобур подшоҳ ҳузурига таъзим билан кириб келди.

- Келингиз, Турдибек, бирор янги иншоингизни келтирдингизми? - деб сўради Бобур ҳазиломуз.

- Бу сафарги иншомиз истеъфо арзидир.

- Бу нима деганингиз?

- Шоир одам учун дарвиштабиатлик мос ва хос кайфиятдир. Бу кайфият шоирнинг қонида бўлур эркан. Ҳеч йўсинда сипоҳийлик табиати қонга сингмай келадур. Агар рухсати олий бўлса, яна дарвишлик кўйига қайтсам, дейман.

Бобур ўйланиб қолди. Бобурнинг ўз табиатида ҳам дарвишлик бор. Аммо бу табиат подшоҳга ярашмас. Подшоҳ сиёсат билан иш тутмоғи шарт. Шунинг учун Бобур ўз табиатини енгиб келмоқда. Бунинг қанчалик оғир экани унга аён. Дарҳақиқат, бу хоксор шоирни сипоҳийлик юки остида эзмоқ на даркор. Унинг хоҳишини амалга оширмоқ мақбул эмасми? Қанча ишонган беклар ва ичкиларнинг қилмишлари қаршисида бу ювош ва садоқатли шоирнинг узрли илтимоси нима деган гап?

- Узрингиз қабул қилинди, - деди Бобур.

Турдибек Хоксор миннатдорлик билан подшоҳга таъзим қилди. Бобур кўйнидан бир қоғоз олиб шоирга узатди.

- Буни ўқингиз. Кеча кечқурун ёзилган эди.

Турдибек Хоксор Бобурнинг қўлидаги қоғозни одоб билан олди ва ярим овоз билан ўқий бошлади:

*Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст мағўй шоҳий аз дарвеший,
Шоҳем вале, бондаи дарвешонем.*

(Дарвишлар бизга хеш бўлмасалар-да, лекин биз уларга жону дилдан хайрихоҳмиз. Шоҳлик дарвишлиқдан узоқдир, дема: шоҳмиз, аммо дарвишларга қулдирмиз).

Турдибек шу шеърни ўқигач, Бобурга яна бир бор таъзим қилди. Унинг кўнгли Бобурдек дарвиштабиат инсоннинг ҳукмронлик бандлари билан чамбарчас боғланиб ташланганига афсус билан тўла эди.

Хоксор чиқмоққа рухсат сўрагандай бўлиб, подшоҳга боқди. Аммо Бобур бир оз жимликдан сўнг суҳбатни яна давом эттирди. У Турдибекка деди:

- Сиз элчилик йўсунда фарзанди дилбандимиз Комрон мирзо ҳузурига боргайсиз. Комронга уч лак хазиналар элтгайсиз. Яна, -

деди у сал жимиб тургандан сўнг, - сизга бир топшириқ бор. Ўтган йил биздан кетганларнинг ҳасби ҳолига биргина қитъа битган эдим. Шу қитъани Мулло Алибекка шахсан топширгайсиз.

- Бобур олдидаги мез қутисини тортиб очди ва у ердан бир қоғоз олиб Хоксорга узатди. Хоксор таъзим билан қоғозни олиб қўйнига жойламоқчи эди, Бобур уни тўхтатиб:

- Ўқингиз, - деди.

Бу суҳбат подшоҳ билан сипоҳ эмас, балки икки дарвиштабиат шоир суҳбатига айланган эди.

Турдибек Хоксор қўлидаги қоғозни очиб, унда ёзилган шеърни овоз чиқариб ўқий бошлади:

*Эй, аларким бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам.*

*Кобили хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бердингиз ул дам.*

*Кўрдингиз, топтингиз экин анда
Ишрату айш бирла нозу ниам?*

*Биз дағи ўлмадук, бихамдиллоҳ,
Гарчи кўп ранж эдию беҳад ғам.*

*Ҳаззу нафсию машаққати бадани
Сиздин ўтти ва ўтти биздин ҳам.*

Жангу жадаллар, сиёсий воқеалар, давлатни бошқаришга оид ишлар билан бир қаторда ижод ҳам тинимсиз давом этмоқда эди.

ИККИ МАКТУБ

935 (1528) йил душанба куни раббий-ул аввал ойининг ўнинчи кунда Ҳумоюндан отаси Бобурга хушxabар келди. Ҳумоюн мирзо ўғил фарзанд кўрипти. Унинг отини Алъамон қўйиптилар. Бу хабарни келтирган Ҳумоюннинг навқари Баёншайх ва Беккина Вайс Лоғарий шахзода Тахмаспнинг Ироқдан қирқ минг кйши билан келиб, Бистом ва Дамғанда Ренишни енганлиги, сўнг Машҳадни олгани, Жом ва Харгард навоҳийсида Убайдхон бошлиқ султонлар устидан ғалаба қозонганини ҳам хабар қилдилар.

Бобур Баёншайх билан Беккина Вайс Лоғарийни ўз хонасида қабул қилди, уларнинг айтганларини диққат билан тинглади, Ҳумоюн фарзандининг севинчиси учун уларга яхши совғалар берди. Аммо сиёсий воқеалар тўғрисида бир сўз демади. Сўнг Бобур Баёншайх ва унинг шеригига деди:

- Бир-икки кун бу ерда бўлингиз. Мен Ҳумоюн мирзога ва Комрон мирзога мактуб битиб бераман, элтасиз. Иншоооллоҳ, шанба кuni ойнинг ўн бешинчисида сафарга йўл оларсиз.

- Элчилар таъзим қилиб хонадан чиқдилар.

Бобур кўнглидаги фикр-ўйларини катта ўғли Ҳумоюнга муфассал ёзмоқ нияти бор эди. Бу мактубни Бобур 935 (1528) йил пайшанба кuni - раббий-ул аввал ойининг ўн учинчи кuni ёзди.

Бу мактуб Бобур иншосининг ёрқин намунаси ва туркий (эски ўзбек) тилидаги мактубот жанрининг муҳим бир кўринишидир. "Бобурнома"да бу мактуб тўласича келтирилган.

Бобур қўлига қалам олганида бирорта ортиқча сўзни ишлатмас, бирор фикрни ноаниқ ифода этмас эди. Фикрнинг равшанлиги, ифоданинг аниқ ва осон тушунарли экани Бобур услубининг асосий қондасидир.

Бобур ўғли Ҳумоюнга йўллаган мактубини оталик меҳри ва соғинчининг изҳори билан бошлайди: "Ҳумоюнга муштоқликлар била соғиниб салом дегач...". Сўнгра икки оғиз сўз билан элчилар ва хатлар келганини хабар қилади ва ўғлини фарзанд кўргани билан табрик этади:

*Шукр, бермиш сенга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду манга дилбанде.*

Бобур фақат ота ва бобогина эмас. У олим ва тажрибали арбоб ҳам эди. Шунинг учун янги туғилган фарзандга қўйилган от тўғрисида баъзи мулоҳазаларини билдиради. Аъямонни оддий одамлар тўғри айта олмай Аламмон ёки Эломон деб атаб юборишлари мумкин. Умуман алиф, лом билан бошланадиган киши оти камданкам бўлади. Ҳумоюн ўз фарзандига от қўйганида шу томонларига аҳамият бермаган. Бобур бу фикрларини билдириб бўлгач, бола-нинг отини ўзгартишни таклиф қилмайди, аксинча, "Тангри отини ва зотини фархунда ва муборак қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарнлар Аъямонни давлат ва саодат билан тутаберай" деб яхши ниятлар изҳор этади. Бундан кўринадики, Бобур оилада катта бўлмаган масалаларда ҳадеб ўз фикрини ўтказавермаган,

аксинча, ўғилларининг мустақиллигини ҳурмат қилган, уларнинг бу борадаги қарорларига қўшилмаса-да, уларни қабул қилган. Бобур ўзининг иккинчи ўғли Комроннинг Кобулда, тоғаси Султнали мирзонинг қизига уйланмоғини ҳам орқаворатдан эшитган ва унга совғалар йўллаган эди. Бу маълумотлар Бобурнинг оилавий демократияга бирмунча ўрин берганини кўрсатади.

Аммо жиддий сиёсий масалаларда Бобур подшоҳ қатъий йўл тутар ва катта сиёсатга оид фармонларни ўғилларига ўзи юборар эди. Ушбу мактубда ҳам Бобур амалга оширилиши лозим сиёсий тадбирлар тўғрисида Ҳумоюн мирзога йўл-йўриқлар берган: "Яна Комронга Кобулдаги бекларга фармон бўлдиким, бориб санга қўшилиб, Ҳисор ё Самарқанд, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тангрининг инояти билан ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз... Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур".

Шундан сўнг Бобур подшоҳлик қоидалари тўғрисида ўғлига тўрт ўғит беради: "Гаранжомлик била коҳиллик подшоҳлик била рост келмас". Бу фикр қуйидаги шеър орқали тасдиқ топади:

*Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад кў беҳ шитобад.
Ҳама чизе зи рўйи кадҳудойи,
Сукун меёбад илло подшоҳий.*

("Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ўшаники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо подшоҳлик тўхтамайди". П. Шамсиев, С. Мирзаев таржимаси).

Бобур ўғлига Балх, Самарқанд, Ҳисорни қўлга киритиш тўғрисида маслаҳат беради. Агар бирор ер қўлга кирса, унинг олти ҳиссаси Ҳумоюнга, беш ҳиссаси укаси Комронга тегиши кераклигини уқтиради. Бу Бобур ўрнатган қоида эди ва унга риоя қилмоқлик шарт. Ота ҳар иккала ўғли - Ҳумоюн ва Комрон ўртасида яхши муносабатлар бўлмоғи тўғрисида панд-насиҳатлар қилади. Бу гапларда отанинг ҳар иккала фарзандига баробар ишончи ва меҳри кўриниб туради.

Бобур Ҳумоюнга тайинлаб ёзади: "Яна ининг билан яхши маош қилғайсен. Улуғларга кўтаримлик керак. Умидим борки, яхши ихтилот қилғайсен. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йигит қуюбтур; ул ҳам мулозамат ва яжжиҳатликта тақсир қилмағай". Афсуски, Бобурнинг вафотидан кейин унинг ўғиллари Ҳумоюн ва Комрон бу ўғитларга қулоқ осмай, кўп бебошликлар қилишди. Бундан эса

элга ҳам, ўзларига ҳам кўп кулфатлар етди.

Бобур Ҳумоюнни унинг ўзбошимчалиги учун койийди: "Яна сендан озроқ гинам бор. Бу икки-уч йилдан бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдан сўнгра келди. Мундоқ бўлурму?" Бобур ўғли Ҳумоюнга подшоҳлик қоидаларини тушунтиради. Ҳумоюн ўз хатида ёлғизликдан шикоят қилган бўлса керак. Бобур унга жавобан шундай ёзади: "Яна хатларингда ялғизлик, ялғизликким, дебсан, подшоҳликта айбдур". Бу фикрнинг исботи учун Бобур қуйидаги шеърни келтиради:

*Агар пой бандий ризо пеш гир,
Ва гар як суворий сари хеш гир.*

("Агар оёғинг бандда бўлса, ризолик бер, агар салт отлиқ бўлсанг, ўзингча иш тут").

Шундан сўнг Бобур подшоҳлик банди ҳамма бандлардан мураккаброқ эканини айтади. Подшоҳлик ва ёлғизлик бир-бирига тўғри келмайди. Подшоҳ ўзининг талбирли, иш кўрган беклари билан кенгашиб, уларнинг сўзига қараб иш тутмоғи лозим. Элга кам учрашувни ва хилватнишинликни ташлаш керак. Кунда икки мартаба инингни ва бекларни чақириб, уларга маслаҳат солгин, шунга қараб иш қилгин, деб ўғит беради. Бобур подшоҳ ўз ўғли Ҳумоюнга.

Яна Бобур Ҳумоюнга Хўжа Калон билан қандай муносабатда бўлмоқ кераклигини ҳам ўргатади. "Хўжа Калон менинг билан густоҳона ихтилот қила ўрганиб эди, сен доғи нечукким, Хўжа Калон билан ихтилот қилар эдим, ушмундоқ ихтилот қилгайсен".

Бобурнинг Ҳумоюн мактуби бўйича қилган танбеҳлари устознинг шогирдига ўқийётган дарсига ўхшаб кетади: "Яна мен дегандек бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен. Не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуёлмас эдинг. Ўқуёлмагандин сўнг, албатта, тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асли муғлақдур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас, агарчи хела рост эмас. Илтифотни "то" била битибсен. Кулунжни "ё" била битибсен. Хатингни худ тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду. Фолибо, хат битарда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳатдин муғлақ бўладур. Бундан нари бетакаллуф ва равшан пок алфоз билан бити. Ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўқиғувчига".

Бу маслаҳатлар барча учун энг яхши иншо қўлланмасидир.

ИККИНЧИ МАКТУБ

(ХҲЖА КАЛОНГА)

Бобур билан Хўжа Калон ўртасидаги муносабатларни тарихчилар, эҳтимол, алоҳида талқиқ этарлар. Ҳар ҳолда "Бобурнома"даги маълумотлар асосида Хўжа Калоннинг нуфузли арбоб, Бобурнинг ҳам хизматда, ҳам кўнглига яқин кишиси бўлгани сезилиб туради. Бобур Хўжа Калоннинг давлат ҳаётидаги салмоғи билан ҳисоблашар эди.

Бобур Хўжа Калонга ўз қўли билан хат ёзган. Бу хатнинг бир нусхасини Ҳумоюнга ҳам юборган. Ўша хат "Бобурнома"да тўлалигича келтирилган.

Хатнинг бошланишида Бобур Хўжа Калонга салом дегач, дар-ҳол асосий гапга ўтади. Бобур Ҳиндистон ишларининг тез орада саранжом топажагидан умидвор. Шундан сўнг ўзи "ул вилоятларга" ("Кобул, Ғазни" - А.Қ.) бормоқчи. "Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай, - деб ёзади Бобур. - Алалхусус мундоқ тойиб ва торик бўлганда (тавба қилиб майни тарк этиш кўзда тутилади - А.Қ.) қовун ва узумдек машру ҳазни киши не тавр хотирдан чиқарғай. Бу фурсатда бир қовун келтириб эдилар, кесиб егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим".

Шундан сўнг Бобур бир вилоятда бир неча ҳоким бўлмаслиги керак, деган фикрни билдириб, Кобулни холиса қилганини, бу тўғрида Ҳумоюн ва Комронга ҳам хабар етказганини ёзади. Сўнгра Хўжа Калонга Бобурнинг эгачиси ва ҳарамларини Ҳиндистонга жўнатмоқни тайинлайди.

Шундан кейин Бобур Хўжа Калонга май таркини қилмоқни маслаҳат беради. Бу масаладаги фикрлар диққатга сазовордир. Биринчидан, май таркини қилмоқлик Бобурга осон бўлмади. Аммо, шароит талабига кўра, бу ишни амалга оширди. Кўнглида эса қарама-қарши фикрлар гўлгула қилар эди. Бунинг исботи ўша хатда келтирилган рубоийда аниқ кўринади:

*Май таркини қилгали паришондурмен,
Билмон қилар ишимни-ю ҳайрондурмен.
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.*

"Бу рубоий, - дейди Бобур, - Утган йил айтилиб эрди". Бу тўғридаги фикрларини давом эттириб Бобур ёзади: "Филвоқий бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва гоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар (неча мартаба) йигламоқ сарҳадига (чегарасига) етар эдим. Бу йил, алҳамдулиллоҳ, ул дағдаға тамом хотирдин рафъ бўлди" (кўтарилди).

Бобур Хўжа Калонни ҳам чоғирдан воз кечмоққа даъват қилади: "Сиз ҳам тавба қилинг. Сўхбат ва чоғир ҳамсўхбат ва ҳамкоса била хуштур. Ким била сўхбат тутгайсиз, ким била чоғир ичгайсиз. Агар ҳамсўхбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдаркулидир, худ бу тавбанинг хели ашколи йўқтур, деб орзумандлик била салом. Панжшанба куни жумодул охир ойининг гуррасида (биринчи куни) битилди. 935 (1528) йил".

СЎНГ

Ушбу мактублар ёзилгандан сўнг орадан икки йил ўтгач, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонда, Агра шаҳрида, ўзи бино этган Чаҳорбоғда дунёдан ўтди. 937 (1530) йил жумодул аввал ойининг олтинчи куни эди.

Бобур туркий ва форсий тилларида шеърлар ёзиб, девон тузган шоир эди. Яна у сиёсий-иқтисодий трактат "Мубаййин"ни ёзган (шеър билан), аруз вазни қоидаларига оид "Муфассал" деб аталган асар, фалсафий-ахлоқий мазмундаги "Волидийя" асари ҳам Бобур қаламига мансуб. Бобур ўзи хат ихтиро этган ва уни "Хати Бобурий" деб атаган. Бобур мусиқий илмидан ҳам яхши хабардор эди.

Бобурнинг шоҳ асари "Бобурийя"дир. Илмий дунёда бу асарни "Бобурнома" деб юритилади.

"Бобурнома"да Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти давомида ўзи кўрган ва билган воқеаларни ёзган. Бу асарда Фарғона, Самарқанд, Тошкент, Ҳисор, Бадахшон, Кобул, Қандаҳор, Деҳли, Агра, Санбал, Бегнал ва бошқа Бобур қадами етган вилоятлар, уларнинг аҳолиси ҳаётига оид муҳим илмий маълумотлар жамланган. "Бобурнома"ни XV аср охири ва XVI асрнинг биринчи чорагидаги Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон, Ҳиндистон тарихи, адабиёти, тили, иқтисоди, этнографияси, географияси, наботот ва ҳайвонот дунёси бўйича бир қомус деса бўлади.

"Бобурнома" эски ўзбек тили ва адабиётининг қимматли ёдгорлигидир. XV аср охири ва XVI аср бошларидаги ўзбек тилида яратилган наср намунаси "Бобурнома" ўзбек адабиёти ва илмининг

улуғ намояндаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ва ҳаётини ёритувчи бирдан-бир ишонарли, биринчи манбадир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг лирик шеърлари, унинг "Бобурнома"си ижтимоий, ахлоқий ва адабиёт назариясига оид асарлари ("Мубаййин", "Волидийя", "Муфассал" ёки "Мухтасар") XVI аср ўзбек адабиётининг тараққиётига улкан улуш бўлди.

МУНДАРИЖА

Икки оғиз сўз	3
Кутилмаган янгилик	4
Сабоқлар	6
Зафар ва мағлубият	8
Саргардонлик	9
Шубҳали ўлим	11
Дастлабки машқлар	12
Ишқ шўри	13
Булоқ бошида	15
Меҳмон	16
Фурбат сатрлари	18
Турмуш ташвишлари ёки тақдир зарбалари	20
Наврўз ҳайити	21
Йўл азоби	22
Кобул бағори	24
Дўстлар сўбати	26
Шеърлар девони	28
Ноўрин ҳазил	33
Ҳиндистон фатҳидан сўнг	35
Тавба	39
Турмуш ва ижод кундаликлари	41
Икки мактуб	44
Иккинчи мактуб (Ҳўжа Калонга)	48
Сўнг	49

АЗИЗ ҚАЮМОВ

**ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД БОБУР**

*(Шоир ҳаёти ва ижоди тўғрисида
айрим лавҳалар)*

Илмий-адабий нашр

**Ўз ФА Навоий номли давлат Адабиёт музейи илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган.**

Техник муҳаррир:

Мадина АБИДОВА

Саҳифаловчи:

Оиша НАЖМИДДИНОВА

Нашриёт рақами: №-з-028

Босишга рухсат этилди: 27.02.2008 й.

Босмахонага топширилди: 20.02.2008 й.

Бичими: 60ч84 1/16. Ҳисоб-нашриёт табоғи: 2,5

Шартли босма табоғи: 3,25. Адади: 500 нусха.

13-букюртма.

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«ФАН» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.**

**«Нур полиграф» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., З. Қобулов кўчаси, 19-уй.**